

T.C.
NİĞDE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

TANIKLARIYLA TARAMA SÖZLÜĞÜ
ESASINDA ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNDE
İSİMDEN İSİM YAPMA EKLERİ

87219

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

87219

Tez Danışmanı
Yrd. Doç. Dr. Mevlüt GÜLTEKİN

Hazırlayan
Murat ALTUĞ

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

NİĞDE -1999

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Başkanlığına,

Murat ALTUĞ'a ait " Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü Esasında Eski Anadolu Türkçesinde İsimden İsim Yapma Ekleri " adlı çalışmajürimiz tarafından Yüksek Lisans tezi olarak başarılı kabul edilmiştir.

Akademik Ünvanı Adı ve Soyadı

Akademik Ünvanı Adı ve Soyadı

Akademik Ünvanı Adı ve Soyadı

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	iv-vii
ÖZET.....	viii
SUMMARY.....	ix
ÖNSÖZ.....	x
GİRİŞ.....	xi-xii
TANIKLARIYLA TARAMA SÖZLÜĞÜNDEKİ İSİMDEN İSİM YAPMA EKLERİ	
1. -lık,-lik,-luk,-lük.....	1-13
2. -cı,-ci,-çı,-çi.....	13-19
3. -lu,-lü.....	9-26
4. -daş,-deş.....	26-30
5. -kı,-ki.....	31-34
6. -ca,-ce,-ça,-çe.....	34-42
7. -cak,-cek,-çak,-çek.....	42-50
8. -cuğaz,-cügez.....	50-54
9. -cuğ,-cük,-çuk,-çük.....	54-60
10. -rak,-rek.....	60-70
11. -suz,-süz.....	70-75
12. -layın,-leyin.....	75-81
13. -cılayın,-cileyin.....	81-84
14. -cıl,-cil,-cul,-cül.....	84-86
15. -sı,-si.....	86-89
16. -lak,-lek.....	89-93
17. -ar,-er,-şar,-şer.....	93-95
18. -dı,-di.....	95-97
19. -man,-men.....	97-99
20. -cağaz,-cegez.....	99-100
21. -lu...-lu (-lü.....-lü).....	100-101
22. -z.....	101-102
23. -la,-le.....	102-105

24. -mtık,-mtik,-mtuk.....	105-107
25. -gü,-ği,-kü.....	107-108
26. -cağı,-cegi.....	108-109
27. -sağı,-segi.....	109-111
28. -laca,-lece.....	111-112
29. -egü,-egi.....	112-113
30. -dak,-dek.....	113-114
31. -sul.....	114
32. -ıl,-il,-ul,-ül.....	114-115
33. -aç.....	115
34. -ez.....	115-116
35. -acuk,-ecük.....	116
36. -en.....	116-117
37. dın.....	117
38. -düz.....	117-118
39. -ncı,-nci,-nç.....	118
40. -ğıl.....	118-119
41. -ırğı.....	119

KAYNAKLAR

SONUÇ

KISALTMALAR

XIII.	Yuz. Şeyd	Yusuf ve Zeliha
XIII-XIV.	Yunus	Yunus Emre Divanı
XIV	Anter	Antername
XIV.	Dah	Dâstan-ı Ahmet Harami
XIV.	Dede	Dede Korkut Kitabı
XIV.	Edviye	Edviye-i Müfrede
XIV.	Enb.	Kısas-ı Enbiya
XIV.	Ferh.	Ferhengname-i Sa'di Tercümesi
XIV	Fütuh	Fütuhü'ş-Şam Tercümesi
XIV.	Ga.	Garibname
XIV.	Hurş.	Hurşid ü Ferahşad
XIV.	Işk.	Işkname
XIV.	İhlâs	İhlâs Tefsiri
XIV.	Kel	Kelile ve Dimne
XIV.	Man. Tayr	Mantıku't-Tayr
XIV.	M. Bay.	Müfradat-ı İbni Baytar Tercümesi
XIV.	Mü.Şi.	Müntehabü'ş-Şifa
XIV.	Nesimi	Nesimi Divanı
XIV.	Si. Da.	Siyer-i Darir
XIV.	Süh.	Süheyl ü Nevbahar
XIV.	Tebareke	Tebareke Tefsiri
XIV.	Teshil	Teshil
XIV.	Yadigâr	Yadigâr-ı İbni Şerif
XIV.	Yuz. Da.	Yusuf ve Zeliha
XIV.	Yüz. H.	Yüz Hadis Tercümesi
XIV.-XV.	Enfes	Enfesü'l Cevahir
XIV-XV.	Hamza	Hamzaname
XIV-XV.	İs.H.	İskender Kitabı
XIV-XV.	Leys. Mu.	Terfir-i Ebilleys Tercümesi

XIV-XV.	Melhame	Melhame-i Şemsiyye
XIV.-XV.	Müneb.	Münebbihü'r-Râkıdın
XV.	Ac. A.	A'cebü'l-Acaib
XV.	Akr.	Akrabadın Tercümesi
XV.	Ata.	Atalar Sözü
XV.	Bektaş.	Velâyetname-i Hacı Bektaş
XV.	Cam.	Camasbname
XV.	Cennet.	Miftahü'l Cenne
XV.	Cev. Es.	Cevahirü'l Esdaf
XV.	Cinan	Cinanü'l Cenan
XV.	Çeng.	Çengname
XV.	Envar	Envarü'l-Âşikin
XV.	Enveri	Düsturname-i Enveri
XV.	Faz.	Fazail-i Mekke ve Medine ve Beytü'l-Makdis
XV.	Ferec	Ferec Ba'd-eş-Şidde
XV.	G. Ra.	Güleşn-i Raz Tercümesi
XV.	Güls.	Gülistan Tercümesi
XV.	Güzide	Kitab-ı Güzide
XV.	Hay.	Hayatü'l-Hayvan Tercümesi
XV.	Hazain	Hazainü's-Saâdat
XV.	İbrahim	İbrahim Bey Külliyyatı
XV.	İrşad.	İrşadü'l-Mürid ile'l-Murad
XV.	Kab.	Kabusname Tercümesi
XV.	Kesir	Tarih-i İbni Kesir Tercümesi
XV.	K.Ü	Kemâl Ümmi Divanı
XV.	Ley.	Leylâ ve Mecnun
XV.	Leys. Ar.	Tefsir-i Ebilleys Tercümesi
XV.	Miftah	Miftahü'l-Lûga
XV.	Mih.	Mihr ü Müşteri
XV.	Muham.	Muhammediyye
XV.	Müslim	Ebamüslimname
XV.	Müz.	Müzekki'n-Nüfus

XV.	Ravza	Ravzatü'l-Envar
XV.	Ruşeni.	Ruşeni Divanı
XV.	Salâtin.	Salâtinname
XV.	Sıh. Ac.	Sıhahü'l-Acemi fi'l-Lûga
XV.	Ta. Sel	Tarih-i Âl-i Selçuk Tercümesi
XV.	Tazarru.	Tazarru' name
XV.	Tennuri	Gülzar-ı Tennuri
XV.	Terceman	Terceman
XV.	Tez. Lâ	Tezkiretü'l-Evliya Tercümesi
XV.	Tez. Ün.	Tezkiretü'l-Evliya Tercümesi
XV.	Tuh. Le	Tuhfetü'l-Letaif
XV.-XVI	.Sic. B.	Şer'iyye Sicilleri
XVI.	Ab. Na.	Abdalname
XVI.	Alâ	Alâeddin Kaygusuz Divanı
XVI.	Bab.	Babusü'l-Vâsıt
XVI.	Caf.	Câmiü'l-Fürs
XVI.	D. B.	Divan-ı Türki-i Basit
XVI.	Deka.	Dekayükü'l-Hakayık
XVI.	Deş.	Et-Tuhfetü's-Seniyye
XVI.	Hadidi	Tarih-i Âl-i Güvahi
XVI.	Ha. Ş.	Hafız Şerhi
XVI.	Ni'meti.	Lûgat-i Ni'metullah
XVI.	Saa. Pend.	Saadetname
XVI.	Selim	Selimname
XVI.	Sic. A.	Şer'iyye Sicilleri
XVI.	Şâmil	Şâmilü'l-Lûga
XVI.	Şeref.	Şerefü'l-İnsan
XVI.	Şevahid.	Şevahidü'n-Nübüvve Tercümesi
XVI.	Tar. İs.	Tarifname-i İstanbul
XVI.	Ta. Şahi	Tarih-i Şahi
XVI.	Ter. Kurt	Terceman-ı Bidaye
XVI.	Tibr.	Tibr-i Mesbûk Tercümesi

XVI.	Yuz.Şems.	Yusuf ve Zeliha
XVI.	Zati	Zati Külliyyatı
XVIII-XIX	Bürh.	Bürhan-ı Katı' Tercümesi
XVIII-XIX	Kam.	Kamus Tercümesi
DLT		Divânü Lûgati't Türk
KB		Kutadgu Bilig
BM		Bulgati'l-Müştak
EH		Kitabü'l-İdrak
T2		Et-Tuhfetü'l-Zekiyye
CC		Codex Cumanicus
KK		El-Kavaninü'l-Külliyе
T		Tercüman
HŞ		Hüsrev ü Şirin
MV		Mevlid-Vesiletü'n-Necat
DV		Vasiyyet-i Nüşirvan,Ahmed-i Dai Külliyyatı
ŞD		Şeyhi Divanı
ŞR		Şinazinin Şiirleri
MF		Miftâhu'l-Ferec
Tıb.Neb.		Tıbb-ı Nebevi
MC		Miftâhu'l-Cenne
Mif.Nur.		Miftahu'n-Nur
EMŞer		Kitabu Evsaf-ı Mesacidi'ş Şerife
Mrzb.		Marzuban-name
D.Kor.D.		Dede Korkut Hikayeleri
KP		Kalyanamkara ve Papamkara
M		Manichaica aus Chotscho
TDAY		Türk Dili Araştırmaları Yıllığı
TDK		Türk Dili Kurumu
TDED		Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi

ÖZET

Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü Esasında Eski Anadolu Türkçesinde İsimden İsim Yapma Ekleri adlı yüksek lisans tez çalışmamızda zengin bir ek sistemine sahip olan Türkçenin isimden isim yapma eklerini fonetik-morfolojik ve fonksiyonel özelliklerine göre incelemeye çalıştık.

Türkçenin işlek ekleri bazı şekil ve görev değişiklikleri göstermekle birlikte Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Eski Anadolu Türkçesi devresinde de kullanılmaktadır. İşlek olmayan eklerin bazıları bugünkü Türkiye Türkçesinde ya birkaç kelimedede yaşamaktaya da hiç kullanılmamaktadır. Tespit ettiğimiz 41 ekten işlek ve az işlek eklerin sayısı 30 Eski Anadolu Türkçesinde kullanılıp da bugün kullanılmayan eklerin sayısı –ek kalıplaşması olayına uğrayarak kullanılanları saymazsak –10 civarındadır.

Eklerdeki ses ve görev değişiklikleri dilin canlı bir varlık olduğunun en güzel delilidir. Meselâ bugün yaylağıyla gibi yer isimleri yapan –la,-le eki aslında isimden fiil yapan –la,-le eki ile fiilden isim yapan –k ekinin kalıplaşmasından meydana gelen –lak,-lek ekindeki k(k)' nin düşmesi ile ortaya çıkmıştır. Ayrıca –sagı,-segi eki de Eski Anadolu Türkçesinde benzetme ve küçültme fonksiyonunda kullanılan ancak bugünkü Türkiye Türkçesinde kullanılmayan eklerdendir.

Bu çalışmamızda dilimizin belli bir devresindeki isimden isim yapma ekleri ses-şekil ve fonksiyon açısından yer yer de Eski Anadolu devresine kadarki lehçelerle karşılaştırılmak suretiyle incelenmiştir.

SUMMARY

In our post graduate thesis study called “ The Suffixes Used To Derive Nouns From Nouns In The Ancient Anatolian Turkish Language On The Basis Of Surveying A Dictionary With Witness “ we tired to investigate the suffixes used to derive nouns from nouns with respect to phonetic morphologic and functional characteristics in Turkish language which has a rich suffix system in its structure.

The frequently used suffixes had been also used in the Ancient Anatolian Period although they had some structural and functional differences at that time.

Some of the infrequently used suffixes are still living in a few words in today’s Turkish language in Turkey or not used of all out of 41 suffixes these we have found the number of frequently and less frequently used suffixes is around 30. If we neglect those suffixes which are being used after transforming into permanent shapes the number of suffixes those had been used in the Ancient Anatolian Turkish language but not being used today is around 10.

The phonetic and functional substitution in the suffixes are the best examples which prove that the language is a living object. For example the suffixes ‘la’ and ‘le’ which make place nouns such as ‘yayla’ and ‘kışla’ are in fact, existed as a result of transforming into a permanent shape of the suffixes ‘la’ and ‘le’ which derive verbs from nouns and together with suffixes ‘lak’ and ‘lek’ and then disappearing of the suffix ‘k’ from the suffixes ‘lak’ and ‘lek’ . More our the suffixes ‘sagı’ and ‘segi’ are the suffixes which had been used in the Ancient Anatolian Turkish language in the similitude and dimmunitive functions but not being used in today’s Turkish language in Turkey.

In this study the suffixes which existed in a certain period of our language to derive nouns from nouns has been examined with respect to voice structure and function and also these suffixes partially has been compared to those unniert dislents existed up to the Ancient Anatolian Period.

ÖNSÖZ

Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü XIII. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar Türkiye Türkçesiyle yazılmış 227 eserin taranmasıyla ortaya çıkan bugün kullanılmayan ya da anlamışekli değişik olarak kullanılan Türkçe kelimelerin sözlüğüdür.

Sözlük 8 ciltten meydana gelmiştir. İlk 6 ciltte kelimeler, 7. ciltte ise ekler toplanmış, 8. cilt ise dizin olarak hazırlanmıştır.

Bu sözlüğün hazırlanış amacı Türkçenin tarihi söz varlığını eldeki kaynak kitapları taramak suretiyle ortaya çıkarmak böylece Türkçenin söz varlığı zenginliğini ortaya koyarak ve Türkçeyi başka dillerin boyunduruğu altından kurtarmayı amaçlayan çalışmalara yardımcı olmaktır.

Türk dilinin çeşitli devir ve alanlarını aydınlatan devre gramer çalışmaları tamamlanmadandilimizin bütünü üzerinde karşılaştırmalar yaparak esaslı bir hükme varmak zordur. Biz de bu çalışmamızda Türk dilinin diğer devrelerinden kendine mahsus özellikleriyle bariz bir şekilde farklılık gösteren Eski Anadolu Türkçesi devresinin isimden isim yapma eklerini Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü esasında incelemeye çalıştık. Öncelikle tespit ettiğimiz isimden isim yapma eklerinin şekil özelliklerini ve fonksiyonlarını diğer tarihi devreleri de göz önünde bulundurmak suretiyle-bazen de bunlarla karşılaştırarak- belirlemeye çalıştık. Belirlediğimiz bu özellikleri tanıklarla da destekledik. Türkçenin grameriyle ilgili çalışmalara küçük de olsa bir katkımız olursa kendimizi bahtiyar hissederiz.

Bu çalışmamızda bizden her türlü yardımı ve sıcak ilgiyi esirgemeyen Hocam Yrd.Doç.Dr. Mevlüt GÜLTEKİN'e çok teşekkür ederim.

GİRİŞ

Tarama Sözlüğü ilki 1943-1957 yılları arasında Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü adı altında yayımlanan 160 eserin taranmasıyla oluşan dört ayrı kitaba 67 eserin daha taranmasıyla elde edilen sözlerin ilave edilmesiyle meydana gelmiş bir eserdir. Eserde XIII. yüzyıldan başlayarak günümüze kadar Türkiye Türkçesiyle yazılmış 227 eserin söz varlığı tanıklarıyla tespit edilmiştir. Sözlük Türkçenin tarihi devirlerdeki söz varlığını kelimeler ile eklerdeki sesanlam ve görev değişmelerini göstermesi açısından çok değerlidir.

Sözlüğün 1943-1957 yılları arasındaki ilk baskısı çok kullanışlı değildi. Çünkü dört cilt halinde yayımlanan her bir kitap 40-50 eserin taranan verimlerini ayrı ayrı bir araya getiren kitaplardı. Kitabın birinde bulunmayan bir kelimeyi diğer kitaplarda aramak gerekiyordu. Bazen de aynı kelime farklı anlamlarıyla bu kitapların her birinde ayrı ayrı tekrarlanıyordu. O zamanlar böyle bir sözlükten uzun süre mahrum kalmaktansa sözlükten yararlanmak isteyenlerin bu geçici zorluğa katlanmalarının daha uygun olacağı düşünüldü ve ilk dört cilt bu şekilde basıldı.

İlk baskısı 1963 yılında yapılan sözlük ise yukarıda bahsettiğimiz zorlukları ortadan kaldıran ve yeni taramalarla muhtevası zenginleştirilen daha kullanışlı bir sözlüktü.

Tezimize de kaynaklık eden sözlüğün düzenlenmesinde tutulan yollar ve tez çalışmamızda takip ettiğimiz metot şu şekildedir.

1- Madde başı olan söz en az bir tanığa dayanır. Tanıksız madde yoktur.

2- Madde başı olan söztanık içinde hangi anlamda kullanılmışsa sözlüğe o anlam geçirilmiştir. Sözün başka anlamları bulunduğu bilirse dahionlara tanık olacak metin sözlüğe alınmamışsa böyle anlamlar gösterilmemiştir.

3- Her tanığin sonundaki eserden alındığı kısaltmalarla gösterilmiştir. Kısaltılan eserleri ve bu eserlerin yazıldığı yüzyılları gösteren Kısaltmalar Dizini hazırlanmıştır. Tarama Sözlüğü dışından aldığımız örnek kelimelerin kaynağını gösteren kısaltmalar da bu Dize ilave edilmiştir.

4- Her tanığın hangi yüzyıl eserinden alındığı kısaltmalardan sonra Romen rakamı ile belirtilmiştir.

5- Romen rakamlarından sonraki sayılar kaynak eserin sahife numaralarıdır. 3,4,5 numaraları notlardaki bilgiler bir arada ve parantez içinde şöylece verilmiştir: (Muham.XV.198). Buüstteki tanığın XV. yüzyılda yazılan Muhammediye adlı eserin 198'inci sahifesinden alındığını gösterir. Biz de çalışmamızda bu esaslara bağlı kaldık. Ancak bunlara ilave olarak örnek olarak aldığımız tanığın Tanıklarıyla Tarama Sözlüğündeki cilt ve sahife numarasını ve kaynak eserin ismi ile yazıldığı yüzyıl ve sahife numarasını gösteren parantezi de içine alan köşeli parantezin içinde gösterdik.

6- Bazı eserlerde sahife numarası değil yaprak (varak) numarası vardır. O zaman Romen rakamından sonra yazılan yaprak sayısına çizgi ile başlanan 1 veya 2 rakamı da eklenmiştir. (Deş.XVI. 114-1) ve (Deş. XVI.232-2) gibi ki 114'üncü yaprağın birinci sahifesi ve 232'inci yaprağın ikinci sahifesi demektir.

7- Taranan bazı eserler birkaç cilttir. Bunların sahife numaralarından önce bir virgül konularak cilt numaraları gösterilmiştir. (Bab. XVI.2,189) gibi ki ikinci cildin 189. sahifesi demektir.

8- Tanıklar en eskilerinden başlanarak yenilerine doğru sıra ile dizilmiştir.

9- Tanıklarda birkaç ile geçen sözcüklerin bir şekli esas olarak madde başı yapılmış ve öteki şekiller bunun yanına parantez içinde yazılmış. Değişik lı bütün şekillerin tanıkları bu maddede toplanmıştır:

bednus (bedinus,tebnus)....gibi

10- Bir kelimenin birbiriyle ilgili birkaç anlamı varsa kelime madde başı olarak bir defa yazılmış ve anlamları 1,2.....numaralarıyla gösterilmiş her numara içinde o anlama uygun tanıklar konulmuştur.

11- Arapça ve Farsçadan Türkçeye lûgat kitaplarından alınan tanıklarda Arapça kelimelerden sonra (Ar.)Farsça kelimelerden sonra (Fa.) kısaltmaları konmuştur.

12- Tez çalışmamızda eklerin şekil özellikleri verilirken tanıklar cümle içinde verilmemiş ancak fonksiyonları ile ilgili açıklamalarda tanıklar cümle içinde gösterilmiştir.

13- Ekinşekil ve fonksiyon özellikleri yanında Eski Anadolu Türkçesi devresine kadarki gelişim ve değişimine de yer verilmiştir.

14- Eklerin diziminde alfabetik sıra takip edilmemişleklek ekler önceişleklek olmayan ekler ise sonra incelenmiştir.

15- Tanıklar XIII. ve XV. yüzyıllar arasında yazılan eserlerden seçilmişancak Eski Anadolu Türkçesinin etkisinin XV. yüzyılla sınırlı olmadığı düşünülerek XVI. yüzyıla ait bazı eserlerden de tanıklar incelemede kullanılmıştır.

16- Kelimelerin ve tanıkların yazımında Tanıklarıyla Tarama Sözlüğünün sına sadık kalınmıştır. Tanıkta geçen örnek kelimenin sözlükte yer alan Osmanlıca yazımınıtranskripsiyon alfabesiyle tarafımızdan gösterilmiştir.

1. –lık,-lik,-luğ,-lük

Eski Anadolu Türkçesinin en işlek isimden isim yapma eklerinden birisi olan –lık,-lik,-luğ,-lük eki hemen hemen bütün Türk lehçelerinde kullanılır. Asıl fonksiyonu sıfatlardan ve sıfat olarak kullanılan isimlerden mücerret mana isimleri yapmak olan bu ek "yer,âlet,meslek,tahsis" anlamı veren kelimeler de türetir.

Ek Eski Anadolu Türkçesinde kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumuna umumiyetle tâbi olmakla birlikte,ekin yuvarlak vokal ile biten tabanlara düz vokal ile geldiği örneklere de rastlanır.⁽¹⁾

muştuluk <muştı-luğ "Müjde,beşaret" [TTS IV.C,2816. s(Yuz.Şeyd. XIII.50)]

oğlanlık <oğ(u)l-an-lık "Çocukluk" [TTS V.C,2930.s (Enb.XIV.739)]

şamuluk <şamı-ğ-luğ "Cehennemlik" [TTS V.C,3716. s(Cennet XV. 183)]

güre "zıdır,haylaz"den gürelük <güre-lik "Zıdırılık,taşkınlık" [TTS III.C,1881.s (Ta.Sel XV. 2,373)]

kendülik <kendü-lik "Mevcudiyet,varlık" [TTS IV.C,2429. s(İbrahim XV.12-2)]

koluluk <kol-lık "Kola giyilen zırh,kolçak"[TTS IV.C,2618. s(Enveri XV.60)]

başluğ <baş-luğ "Başlık" [TTS I.C,447. s (Sic.A. XVI.2,20)]

dünlüğü (40-4,52-7)⁽²⁾

dost-luğ [69b-13(Dost-lık 1ba-11H,14,15,28a-10,50a-6,69b-13)]⁽³⁾

-lık,-lik,-luğ,-lük ekinin son konsonantının sedalılaştırılarak –lığ,-lig,

-luğ-lüg şeklinde kullanıldığı örneklere de rastlanır.

çokluğ <çok-luğ "Servet,zenginlik" [TTS II.C936.s. (Müz.XV.69)]

kolluğ <kol-lı-ğ " Kola giyilen zırh,kolçak"[TTS IV.C,2618.s. (Enveri XV.60)]

Ekin Eski Anadolu Türkçesinde görülen bir ses değişikliği (k>ğ) sebebi ile –luğ şekline de rastlanır.

⁽¹⁾ GÜLSEVİN,Gürer: Eski Anadolu Türkçesinde EklerAnkara 1997s.117

⁽²⁾ ERGİN Muharrem:Dede Korkut Kitabı II İndeks-GramerAnkara 1997.s.428

⁽³⁾ ÖZKAN Mustafa: Mahmut b. Kâdı-i ManyasGülistan TercümesiAnkara.1993s.109

tanuhluḡ <tanuh-luḡ “Şahitlik,şehadet” [TTS XV.C,3725. s.(Şamil XVI.643)]

Ekin etimolojisi hakkında farklı görüşler vardır.

Ramstedt.eki Tunguzcadaki –raq ekiyle kıyaslar. Baskakov ise ekin-lı /-lığ ekiyle ilgisi olmadığını belirttikten sonraUygurca ve diğer Türk lehçelerinin çoğunda bağımsız bir kelime olarak kullanılan lıq “bolbereketli” kelimesinden geldiğini ileri sürer. N.K. Dimitriev ile D.G. Tumaşeva da aynı görüştedir.

W. Bang ise ekinilen “ile” kelimesinden geldiğini iddia eder. J. Deny ise bu ekin müstakil ilik “il-“ kelimesinden geldiğini söyler. W.Kotwich’e göre asıl ek,Tunguz dillerinde çokluk eki olarak kullanılan –l’dir.

L.C.Lewitskova ise –lık ekinin topluluk anlamındaki –lar,-ler ekindeki –l ilekökeni ve fonksiyonu bilinmeyen bir –k sesinin birleşmesinden meydana geldiğini söyler. Türkoloji çevrelerindeki genel kanaat de bu yöndedir. Ancak Serebrennikov ikinci unsur olan-k’nin hiçbir zaman bağımsız bir çokluk eki olmadığını ifade ederek –k’nin topluluk, çokluk belirten –lık ekinin bünyesinde bulunan bir yardımcı ses olduğunu dile getirir. ⁽⁴⁾

Eski Türkçede mücerret ve müşahhas isimler, sıfatlar yapan –lık,-lik-luḡ-lük ekinin yer ve âlet ismi yaptığı da görülür. Ek, bu dönemde vokal uyumuna bağlı olarak –lık,-lik,-luḡ,-lük şeklinde kullanılır. ⁽⁵⁾

aḡı <aḡılıḡ“Mal hazine”

yimiş “yemiş,meyve”ten< yemiş-lik “Yemiş bahçesi,bahçe”

kın “ızdırap,cefa”dan kınlık<kın-lık “Hapishane”

suw”su”dan suwluk <suw-luḡ “Su kabı”

beg “bey”den beglik <beg-lik “Beylik”

⁽⁴⁾ TENİSEV,E.R : Sravnitel’no-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov,MarfologiyaMoskova 1988s.138,-140

⁽⁵⁾ GABAİN,A.Von: Eski Türkçenin Grameri (Çev.Mehmet Akalın). Ankara 1995, s.44

Orta Türkçe devresinin Karahanlı sahasında ek,-lık,-lik,-luğ,-lük şeklinde somut ve soyut isimle, mekan ismi yapmakta kullanılmıştır. ⁽⁶⁾

arıklık <arığ-lık “Temizlik” (DLT-I,149-25)

birlik <bir-lik “Birlik,vahdet” (KB-13)

oduğ “uyanık”dan oduğluk <oduğ-luğ “Uyanıklık (KB-2353)

çiçeklik <çiçek-lik “Çiçek bahçesi” (KB-2436)

Harezmi Türkçesinde -lığ,-liğ,-luğ,-lüg; -lık,-lik,-luğ,-lük Kıpçak Türkçesinde ise -lık,-lik,-luğ,-lük şeklinde soyut isim,yer ve âlet ismi türetmek gibi çeşitli görevlerde kullanılmıştır. ⁽⁷⁾

esenlik <esen-lik “Selamet, esenlik” (19a 4 BM 10 (b.1)

yokluk <yok-luk “Yokluk” (EH02,KK 23)

ormanlık <orman-lık”Ormanlık” (T2 2665,KK 59)

ağuzluk <ağuz-luk “Gem” (CC 103,3)

Eski Anadolu Türkçesinde ek kalınlık- incelik ve düzlük-yuvarlaklık bakımından umumiyetle kökün vokaline uyarak -lık,-lik,-luğ,-lük; -lığ,-liğ,-luğ,-lüg şeklinde kullanılmıştır. ⁽⁸⁾

şulhanlık <şulhan-lık “Sultanlık” (HŞ 2162)

ümmeçlik <ümmeç-lik “Ümmeçlik” (MV 13-5)

varlığına <var-lık-ı-n-a “Varlığına (DV 203-1)

ayrılığı <ayrığ-lığı-ı “Ayrılığı” (ŞD 125-3)

Bu ek sonu –e ile biten yabancı kelimelere eklendiği zaman kalın şekildedir. Bu husus yabancı kelimelerin o devirde kalın telâffuz edildiğini göstermektedir. ⁽⁹⁾

⁽⁶⁾ HACIEMİNOĞLU,Necmettin: Karahanlı Türkçesi Grameri Ankara 1996,s.14

⁽⁷⁾ KARAMANLIOĞLU,A.Fehmi: Kıpçak Türkçesi Grameri,Ankara 1994,s.29

⁽⁸⁾ TİMURTAŞ,F.Kadri: Eski Türkiye Türkçesi İstanbul 1994,s.78

⁽⁹⁾ TİMURTAŞ,F.Kadri: a.g.e., s.78

Cânâne-lîğ eyler (§R 7-1)

Merdâne-lîğ eyler (§R 7-4)

1.1.-lık,-lik,-luk,-lük eki sıfat kök ve gövdelerinden mücerret isimler yapar.

alçaklık < alçak-lık “Tevazu, alçak gönüllülük”

Aşaklık üzre durur yer ile göğ

Öğersen cümleden alçaklığı öğ.

[TTS I.C,91.s (Yunus XIII-XIV.14)]

alnuç “aciz”tan alnuçluk <alnuç-luk “Acizlik”

Yanına salmagıl ugru harami

Ki alnuçluk nişanıdır tamamı

[TTS I.C,111.s.(Hurş.XIV.83)]

açukluk <açuk-luk “Saffet”

Eğer sana lutfile ve açukluk ile bakarsa bilgil kim ol mürsel peygamberdir,anın sözün gey anlagıl.

[TTS I.C,14.s.(Enb.XIV.658)]

alplık <alp-lık “Kahramanlık,serkeşlik”

İbn-i Abbas ol cuhüda lânet okudu eyitti kim: Tanrı Taâlâ seni depelesinTanrıya yavlak alplık kıldın ve Tanrının iki muti kulu üzerine ulu yalan söyledin.

[TTS I.C112.s (Enb. XIV)]

saçnuç “uyanık”tan saçnuçluk <saçnuç-luk “Uyanıklık,teyakkuz”

....Eğer anın tatlı diline ve dostluk gösterdiğine aldanırsa saçnuçluk ve uyanıkluk canibin elden kor ise lâcerem kim kendi canını peşimanlık okuna amaç eylemiş ola

[TTS V.C,3260.s. (Enb. XIV. 146)]

arnuç “yorgun”tan arnuçluk < arnuç-luk “Yorgunluk”

Ve zeyt yağı ile duzu âdem gövdesine dürtücek arnuçluğu gider.

[TTS I.C,226.s.(Edviye XIV.24)]

ağduğ (ağdığ) “kusurlu, bozuk, ters, aksak “tan ağdukluk <ağduğ-luk
“Kusurluluk,terslik”

Beri gel âlemin sürgil muradın

Ko ağduklığı dut işin anadın

[TTS I.C,32.s(Işk.XIV.301-2)]

usañ “gafil,gevşek,tembel” usañlık <usañ-lık “Gafillik, tembellik, gevşeklik”

Ne boş ansızın bir gühen buldum.

Çü usañlık ettim yavu kıldım

[TTS VI.C3989 s.(Süh. XIV.263)]

aykağ “kovucu,münafık”tan aykağlık <aykağ-lık “Kovuculukmünafıklık”

Fursat bulup Oğuz’u kovladılar,aykağlık ettiler.

[TTS I.C327.s.(Ta.Sel.XV.11)]

önegü (önegi) “inatçı,dik kafalı”den önegülük (önegilik) < önegü-lük “Dik
kafalılık,inatçılık”

Önegülük,serkeşlik,kakımak,söz götürmemek..

[TTS V.C3100.s (Hazain XV.70-1)]

cıgan “cimri,hasis” cıganlık < cıgan-lık “Cimrilik,hasislik”

Pes gerektir ki bununla dahi mütenebbih olup ol hırs,cıganlık kapusun
yapasın,cûd ve atâ kapusun açasın.

[TTS II.C,766.s. (Leys.Ar.XV.8)]

1.2. Bu ek isimlerden mücerret isimler yapar.

erlik <er-lik “Erkeklik,yiğitlik,kahramanlık”

Anın ıldızı benden alçakturur

Anamızda erlik hem ancakturur.

[TTS III.C1504.s.(Süh. XIV.279)]

sökel “hasta”den sökellik <sökel-lik “Hastalık”

Yıldırım olsa bu ayda ey halîm

Dükeli yerde sökellik var azîm

[TTS V.C.3535. s (Melhame XIV-XV 83-1)]

tañrılık <tañrı-lık “Uluhiyet”

Musa eyitti : İlâhi kaçandan beri Tañrılık idersin?

[TTS V.C,3737. s (Cennet XV. 457)]

adamlık < (Ar.) âdem-lik “Olgunluk,erginlik”

Çün ömür otuz bire vara,temam adamlık kararına turmuş ola.

[TTS I.C,16. s (Hazain XV.70-2)]

yağı “düşman”dan yağılık (yağuluk) <yağıluk “Düşmanlık”

İtbarak kavmi gerü yağılık eylemek isterlerdi.

[TTS VI.C,4197. s(Ta.Sel XV.9)]

avratlık < avrat-lık “Zevcelik”

....Vezirin kızını avratlığa aldı,oğlancıkları oldu.

[TTS I.C 285. s (Ferec XV. 188)]

bay “zengin”dan baylık < bay-lık “Zenginlik”

....Yani baya baylığına göre,yoksula yoksulluğuna göre

[TTS I.C, 468. s. (Cev.Es.XV.64)9

1.3. İsimlerden âlet,araç,gereç ismi yapar

suluk < suw-luk “Su kabı”

Kaçan anın nevbeti olsa hicir yerindeki su kuyusuna ,kim Semud kavminin

suluğu ol idi,başın urup içerdi.

[TTS V.C,3574. s (Enb. XIV.128)]

namazlık (namazlık, namazlağı, namazlağı) < (Fa.) nemâzlık “Üzerinde namaz kılınan şey, seccade”

Çünkü günaha müptelâ oldu, namazlağasun omuzuna bıraktı...Mescide gelirdi.

[TTS IV.C2826.s. (İhlas XIV.109)]

günlük < kün-lük “Şemsiye,gölge yapmaya yarayan perde”

Altunluca günlüğün dikip

Kanturalı gerdeğine girip

[TTS III.C1872.s. (Dede XIV.102)]

kolluk (kolluk) < kol-luk “Kola giyilen zırh,kolçak”

Ya Ebâhanife,dünya düşman evidir. Düşman pusudadır,çukalın eğrinden çıkarma. Andan günde beş gez ışığın ve kolluğuñ giy.

[TTS IV.C,2618.s. (Tuh.Le. XV.289)]

eñselik < eñse-lik “Kadınların omuz atkısı”

Eñselik ve pullu makrama 200,gicimen pulu:400

[TTS III.C,1475.s (Sic.B. XV.2,171)]

butluk < but-luk “Eskiden elbise üzerinden giydikleri şalvar, zırhın şalvar kısmı”

Kolluğun ve butluğun cümle cebesin giyip..

[TTS I.C,721.s.(Müslim XV.7,49)]

yüzlük < yüz-lük “Peçe,nikap,yüz örtüsü”

Başa mesh vermek ışık urunmaktır,gusl çukaldur,yüz yumak yüzlük urunmaktır,kollar yumak kolluk giymektür,ayak yumak ayaklık giymektir.

[TTS VI.C,4756.s. (Tuh.Le.XV.289)]

ellik < el-lik “Eldiven”

Subh-dem a'dâ giyip saz ü selep

Bürüme çukal ü cevşendir acep

Ellik ü kolluğ ve butluk hem ışık
 Hep musaykal çevre verirdi ışık.
 [TTS III.C,1444.s (Enveri XV.60)]

ayaqlık < ayak-lık “Ayak zırhı”
 Başa mesh vermek, ışık urunmaktır; gusl çukaldur, yüz yumak yüzlük
 urunmaktır. Kollar yumak, kolluk giymektir; ayak yumak, ayaklık giymektir.
 [TTS I.C,306.s(Tuh.Le.XV.289)]

başluk <baş-luk “Başlık”
 ...Ve zenciri ve kılâdesi ve sine-bendi ve başluğı gümüş eyüce rahtım ve üç dane
 dülbendim.
 [TTS I.C447.s (Sic.A. XVI 2,20)]

1.4. İsimlerden yer ismi yapar.

yaşillık <yaşıl-lık “Yeşillik”
 Sebzi (Fa): Yaşillık
 [TTS VI.C,4381.s. (Sih.Ac. XV.80)]

aralık <ara-lık “Yer,mahal”
 Ölücek ol bana sin içre yoldaş
 Benüm ile ol aralıkda koş baş
 [TTS I.C,184.s. (Selâtin XV.36)]

babulluk <babul-luk “Sefahathane,fuhuş yeri”
 Sen de asker içinden babullukları ve meyhaneleri kaldırasın.
 [TTS I.C,358.s. (Müslim XV.6,12)]

iğnelik <iğne-lik “İğne kabı,iğnedanlık”
 Tele (Fa.): İğnelik ki derziler ve külâhduzlar,içinde iğne saklarlar.
 [TTS III.C2020.s (Deş XVI 313-1)]

gemilik < gemi-lik “Liman”

Keştigâh (Fa.): Gemilik

[TTS III.C,1630.s (Caf.XVI. 130-2)]

gerdeklik (gerdek evi,girdeklik,gerdek yeri) <gerdek-lik “Gelin odası”

Mizeffe (Ar.): Müzeyyen kılınmış mahfe ve gerdeklik.

[TTS III.C,1656.s. (Bab XVI.1,332)]

Türklük <Türk-lük “Türklerin oturduğu yer,köy”

Ruhtâr (Fa.): Türklük ve köylük

[TTS V.C,3875.s (Caf. XVI. 70-2)]

batuluk < batı(k)-luk “Bataklık “

Sevâhi (Ar.): Çamurluk ve batuluk olsun mevzi.

[TTS I.C,457.s. (Bab. XVI. 2,598)]

1.5.İsimplere gelerek meslek,makam,unvan anlamı veren isimler türetir.

yalavaç “elçi”tan yalavaçlık < yalavaç-lık “Elçilik”

Düşmana yalavaçlığa verebilmek ve râzları ona demek maslahattan ırağ idi.

[TTS VI.C,4231.s. (Kel. XIV.31)]

erlik <er-lik “Tarikatta bir aşama,makam “

Erligi kem eder ve göze ziyan eder.

[TTS II.C,1504.s. (Mü.Şi XIV-XV 27)]

mamı (mama) “ebe”dan mamılık < mamı-lık “Ebelik”

El-kabaletü (Ar.): Avrat mamalık ve avırdalık eylemek

[TTS IV.C,2795.s. (Terceman XV.143)]

avurda “ebe”dan avurdalık <avurda-lık “Ebelik”

Bana anam haber verdi ki avurdalığa hazır olmuş. Amine Hatun Rasül
Aleyhisselâm'ı doğurduğu gece gördüm.

[TTS I.C.,287 s.(Kesir XV. 1-203)]

başkağ "vali" tan başkağlık < başkağ-lık "Valilik "

Toko ağa ki Han kıbelinden Rum memleketi baskaklığına gelmiştir.

[TTS I.C.409 s (Ta.Sel.XV.385)]

oğulluğ <oğul-luğ "Üvey evlat,evlatlık "

Dellal Ali bin İbrahim Şeriat mahfilinde oğlu Mustafa'yı oğulluğtan reddeyledi.

[TTS V.C,2935.s. (Sic.B. XV. 4,74)]

İsimden ve fiilden meslek ismi yapan -cı (-ıc) ekini almış kelimelerin üzerine
gelerek soyut meslek isimleri yapar.

Aldaguculuğ < aldağ-cu-luğ "Aldatıcılık"

Bu aldamak sözleri,bu aldaguculuğu kimden ta'lim ettin dedi.

[TTS I.C93.s. (Fütuh. XIV 3651)]

tapuculuğ < tapu-cu-luk "Hizmetçilik"

İllâ hem bir tapucu gerek sana

Kutlu olsun ol tapuculuğ bana

[TTS V.C3756.s. (Man.Tayr. XIV.188)]

1.6. Renk isimlerine gelerek soyut isimler kurar.

alalık < ala-lık "Alacalık,karışık"

...Ve uyuza ve göz alalığına ursalar faide ede.

[TTS I.C86.s. (M.Bay XIV. 154)]

göklük < gök-lük "Mavilik,morluk"

Ve her gâh ki göklüğü azala, selâmetlik nişanı ola ve eğer göklüğü artmaya
yakın olursa bir elinden dahi kan alalar

[TTS III.C,1739 s. (Yadigar XIV.22-2)]

aıklık (ağlık) < aq-lık “Aklık,beyazlık”

Nitekim karalık ve ağılık âdemin teninde tabâyiden cem olur.

[TTS I.C,48 s. (Kab. XV. 3449)]

1.7 –lık,-lik,-luk,-lük eki üzerine geldiği kelimenin kök ve gövdedeki anlamına bağlı olarak “sınırlama,ayırma,tahsis” kavramı veren kelimeler türetir.

tamuluk < tamuğ-luk “Cehennemlik”

Buncalar kim tamuluğam diyeler.

Anda anı uçmak ehli sayalar.

[TTS V.C,3716.s (Man.Tayr. XIV.134)]

donluk < don-luk “Elbiselik”

Bir donluk kırmızı çuka 80,nefti donluk çuka 80. [TTS II.C,1216.s. (Sic.B.XV-XVI.12,93)]

şafralık < şafra-lık “Kahvaltı,şafra bastırarak kadar az yiyecek “

Nehâri (Fa.): Şafralık için bir şey yimek.

[TTS V.C,3220 s.(Sih.Ac. XV 81)]

dürülük < dürü-lük “Hediyelik,düğün hediyesi olacak kumaş”

.....Defa dürülük kemha,kıymeti:122

[TTS II.C1334.s. (Sic.B.XV 2,275)]

öylelik < öyle-lik “Yarım günlük”

Öylelik yoldaşa kuşluğa dek küy.

[TTS V.C3151.s (Ata. XV.6)]

aşlık < aş-lık “Yemeklik”

El-meyrû (Ar.): Aşlık için ve ekmek edip yemek için bir yerden bir yere buğday götürmek.

[TTS I.C,266.s (Terceman XVI.3,206-1)]

saçılık < saç-lık “Düğün hediyesi”

Güneş çü oldu sûr-ı subha makrun

Getirdi saçılık bir bedre altun

[TTS V.C, 3215.s. (Zati XVI.292)]s

1.8.Ayrıca –ce(-çe) eşitlik ekinin yerine kullanıldığı da görülür.

Öylelik <öyle-lik “Öylesine,öylece,öyle bir “

Kafdağından bir taşı şöyle attılar bana öylelik yola düştü yüzeyazdı,yüzümü

[TTS V.C,3151.s. (Yunus XIII-XIV)]

1.9. –mak,-mek mastar ekinden sonra gelerek soyut isim yaptığı örneklere de rastlanır.

uyarmaklık < uyar-mak-lık “İkaz,irşat,yola getirme”

Bunu dedi görünmez oldu. Zennün eydür: Bana malûm oldu ol değilmişbelkim

Haktan uyarmaklık imiş.

[TTS VI.C,4073.(Tez.Ba.XV.172)]

ulaşmaklık < ulaş-mak-lık “Vuslat,kavuşma”

Korkmagıl firak korkusundan endişe kılmagıl ayrılık korkusundanulaşmaklık tekyesine dayangıl

[TTS VI.C3947.s (Cennet XIV 485)]

ditremeklik < ditre-mek-lik “ Titreme hali”

.....Beşinci ditremeklik. Nitekim Kuran içinde eyitti.

[TTS II.C,1188.s(Enb. XIV.71)]

ögmeklik < ög-mek-lik “Medih,sena,övgü”

...Üvey,bana uyanların yeğreğidir..anın ögmekliği bu dil birle nite rast gele

[TTS V.C,3059.s (Tez.Ba.XV.16)]

2. -cı,-ci,-çı,-çi

Eski Anadolu Türkçesinin en işlek isimden isim yapma eklerinden birisi de umumiyetle “bir meslekle uğraşanları ve bir işi âdet haline getirenleri “ ifade eden isimler yapan -cı,-ci,-çu,-çü ekidir. Bu ek bugünkü Türk lehçelerinin çoğunda kullanılır.

Eski Anadolu Türkçesi döneminde ekin kalınlık-incelik uyumuna bağlı olarak -cı,-ci,-çı,-çi şekli kullanılmış, ancak ek düzlük-yuvarlaklık bakımından uyuma tâbi olmamıştır.

başakçı < başak-cı “Başak toplayan” [TTS I.C,419.s (Ferh. XIV.27)]

çerici < çerig-ci “Askeri bulunan, başına asker toplamış olan [TTS II.C,866.s (Ta.Sel XV.2.115)]

karacı (karaçı) < kara-cı “İftiracı,falci,bakıcı “ [TTS IV.C,2257.s. (G.Ra XV 211)]

gözci < göz-ci “Gözeten,gözetleyici,nigehban,casus” [TTS III.C,1810.s (Kel.XIV.83)]

günü “kıskançlık,haset”den günüci < günü-ci “ Kıskanç,haset “ [TTS III.C1875.s. (Tebareke XIV.32-2)]

konuçcı < konuç-cı “Misafir sahibi “ [TTS IV.C,2643.s. (Kesir XV.365)]

okçı < ok-çı “Nişancı” [TTS V.C,2942.s. (Yuz.Şems.XVI.128)]

Eski Anadolu Türkçesi döneminde konsonant uyumu tam olarak yerleşmemekle birlikte ekin bu dönemde uyuma tâbi olan ve olmayan şekillerine rastlanabilir.

karakçı (karaıcı) < karak-çı “Yağmacı, yol kesen” [TTS IV.C,2263.s. (Nesimi XIV.53)]

okçı < ok-çı “Nişancı” [TTS V.C,2942.s.(Yuz.Şems XVI.128)]

kullukçı <kulluk-çı “Hizmetçi” (Tıb.Neb.976.7)

kürkçi (MF 734)⁽¹⁾

balıkçılar 39 b2 [Mahmut b.Kadı-i Manyâs'ın Gülistan Tercümesi (Haz Mustafa Özkan) 39 b2]

yarağ “silah”tan yarağcı < yarağ-cı “Silahçı, silah yapan usta “ [TTS VI.C,4313.s. (Sic.B.XV.4,100)]

savaşçı < savaş-cı “Muharip” [TTS V.C,3337.s.(Anter XIV.112)]

konukçı < konuk-cı “Misafir sahibi” [TTS IV.C,2643.s. (Kesir XV.356)]

Ekin etimolojisi hakkında farklı izahlar vardır. A.Van Gabain Eski Türkçe döneminde, ekin yalnızca ç’li ve düz şekillerinin (-çı,-çi) bulunduğunu belirterek bu ekin Moğolcadaki -ci ekinden Türkçeye geçtiğini ifade eder ⁽²⁾

Ramstedt ise ekin Korece çja “adam” kelimesinden gelebileceğini belirtir. İlhan Çeneli bu görüşü paylaşmaz. ⁽³⁾

Eski Türkçede -çı,-çi şeklinde “yapanı” bildirmek için kullanılmıştır. ⁽⁴⁾

añ “av hayvanı” dan añçı < añ-çı “Avcı”

yad “yağmur taşı” dan yadçı < yad-çı “Büyücü,yağmur büyücüsü”

içreki orun “harem” dan içreki orunçı < içreki orun-çı “ Saray memuruşerifatçı”

Karahanlı Türkçesinde de -çı,-çi şeklinde çok kullanılan ek bugünkü yazı dilimizdeki -an/-en, -acak/-ecek ekleri ile teşkil edilmiş “sıfat-fiillerin” anlamını veren isimler türetir. ⁽⁵⁾

al “hile” dan alçı < al-çı “Hile yapan, hilekâr” (KB- 2327)

aşçı < aş-çı “Yemek yapan,pişiren” (KB-2832)

evçi < ev-çi “Kadın” (KB-4496)

ölütçi < ölü-çi “Katil” (KB-4212)

⁽¹⁾ GÜLSEVİN,Gürer: Eski Anadolu Türkçesinde Ekler,Ankara 1997,s.115

⁽²⁾ GABAİN,A.Von: Eski Türkçenin Grameri (Çev.Mehmet Akalın) Ankara 1995,s.43

⁽³⁾ ÇENEÇİ,İlhan: Kırım Tatarcasında Yapım Ekleri (Çev.Mustafa Argunşah)Ankara 1997,s.8

⁽⁴⁾ GABAİN,A.Von: a.g.e.s.43

⁽⁵⁾ HACİEMİNOĞLU,Necmettin: Karahanlı Türkçesi Grameri Ankara 1996,s.13

Bu ek Harezmi ve Kıpçak Türkçesinde -çı,-çi şeklinde meslek ve devamlı meşguliyet ifade eden bir ektir. Ek, yuvarlak ünlülü kelimelerle beraber kullanıldığı zaman düzlük-yuvarlaklık uyumuna tâbi olmayarak -çı,-çi şeklini muhafaza etmektedir.⁽⁶⁾

etçi < et-çi “Kasap” (T2 47a 12,63a 8)

işçi < iş-çi “İşçi,amele” (CC 164,16)

otaçı < ota-çı “Hekim,tabib” (CC 87,17 EH 15,T2 23b 5)

yayçı < yay-çı “Yaycı” (EH 105) yayşu (KK 54)

Eski Anadolu Türkçesinde ise yukarıda belirttiğimiz gibi ekin düz ünlülü şekilleri (-cı,-ci,-çı,-çi) umumiyetle meslek isimlerini ve bazen bir işi itiyat haline getiren kişiyi ifade etmek için kullanılmıştır.⁽⁷⁾

Okçı (HŞ 2050)

Yolcu (ŞD 174-3)

2.1. İsim kök ve gövdelerine gelerek meslek ve uğraşma isimleri yapar.

Segirdim “akın,hücum”den segirdimci < segirdim-çi “Akıncı”

Hemandem ol kamu bağlar açıldı.

Otuz bin er segirdimci seçildi.

[TTS V.C,3362.s. (Hurş.XIV.57)]

bitik “mektup,yazı”ten bitikci < bitik-çi “Katip,yazıcı”

Melik buyurdu kim bitikciler bitiler yazdılar.

[TTS I.C,618.s. (Fütuh.XIV.358)]

başakçı < başak-çı “Başak toplayan”

⁽⁶⁾ KARAMANLIOĞLU,A.Fehmi: Kıpçak Türkçesi Grameri ,Ankara 1994s.24

⁽⁷⁾ TİMURTAŞ,F.Kadri: Eski Türkiye Türkçesi,İstanbul 1994,s.77

Ziyana verür harman issi işin
 Ki başağçıya karşı salar başın
 [TTS I.C,418.s. (Ferh.XIV. 27)]

şavaşcı < şavaş-cı “Muharip”
 Kimse gelmez oldu,şavaşcınıñ ardı kesildi.
 [TTS V.C,3337 .s (Anter XIV.112)]

tapu “hizmet.görev”dan tapucu < tapuğ-çı “ Memur,hizmetçi “
 Meliklerin bezeği ve arâyişi şol üründü kullukçular ve şol uslu ve bilülü
 tapuculardır.

[TTS V.C3755.s. (Kel.XIV 54)]

bezekci < bezek-ci “Süsleyen”
 Ne fitne idi ki kaza bezekcisi peyda eyledi yani vücuda getirdi ki...
 [TTS I.C,532.s. (Ha.Ş. XVI.323)]

yılanıcı < yılan-cı “Sanatı yılanla uğraşmak olan “
 Bir kısım eti var ki, yılanlılar ana kelte-dünb derler.
 [TTS VI.C,4575.s. (Akr.XV.45)]

yarağ “silah” tan yarağcı < yarağ-cı “Silahçı, silah yapan usta “
 Yarağcı Mehmet bin Yusuf ıkrar idüp eyitti ki: Kütahya’da etmekci Fotu
 oğlunda kırk altı pâre kılıç,on üç pâre kalkan kodum dedi.
 [TTS VI.C4313.s.(Sic.B.XV.4,100)]

kesimci < kesim-ci “Bir işi belli bir para karşılığında yapmayı üzerine alan “
 Fellâh (Ar.): Öküzle yer sürem çiftçi ve kesimci ve kiracı ve su sıyırdıcı ve sucu
 eri.
 [TTS IV.C2448.s (Bab.XVI.2,417)]

yamacı < yama-cı “ Ayakkabı yamayan”

Refüger (Fa.): Yamacı ve gözeyici
[TTS VI.C,4260.s (Şamil XVI.445)]

2.2. İsim kök ve gövdelerine gelerek kişinin veya nesnenin bir özelliğini belirtir.

günü “kıskançlık,haset”den günücü < günü-cü “Kıskanç,hasetçi”
Ben günücülerini yegregiyim.
[TTS III.C,1875.s (Tebareke XIV 32-2)]

arkacı < arka-cı “Zahir,yardımcı”
Âlemi yaratmak içinde vezire ve müşire ve yarıcıya ve arkacıya muhtaç
olmadı.
[TTS I.C,215.s. (Kel.XIV.1.1)]

karacı (karaç) < kara-cı “İftiracı”
Kimi kezzap ü kimi iftiracı
Kimi kulmaş ü kimisi karacı
[TTS IV.C,2257.s (G.Ra.XV.211)]

çerici < çerig-ci “Askeri bulunan,başına asker toplamış olan”
Adlu beylerden ve çericilerden iki taraftan çokluk halk telef oldu.
[TTS II.C866.s (Ta.Sel.XV. 2,115)]

urguncu < urgun-cu “Vurguncu,yağmacı”
Urguncu Türk gibi şol uğru gözlerin
Gönlüm evin idüptür yağma benim efendim ah
[TTS VI.C,3966.s (D.B.XVI. 154)]

2.3. -cı eki almış kelimeye -lık meslek yapma eki getirilerek yeni meslek isimleri de türetilir.

ekinci “çiftçi”den ekincilik < ekin-ci-lik “Çiftçilik”

Amma iki dahi ümmü idi. Çift ucun tutup ekincilik ederlerdi.

[TTS III.C,1409.s. (Bektaş XV. 127)]

2.4. Eski Anadolu Türkçesi döneminde –cı ekinin,bugünkü Türkiye Türkçesinde “bir şeye düşkünlük “ ve “bir şeye benzerlik” ifade eden kelimeler türeten –cıl ekinin fonksiyonunu karşılayan örneklerine de rastlanır.

tavşancı < tavışgan-çı “Tavşancıl”

ukab tavşancıdır,kuşların begidir,kerkes kethüdasıdır.

[TTS V.C,3773. s (Hay.XV.133)]

Zümmec, bir nevi togandır. Bazı der ki taşvancıdır, bazı der ki çaylaktır.

[TTS V.C,3773.s(Hay.XV 97)]

2.5. –men ekiyle birlikte kullanılarak “herhangi bir şeye bağlı,düşkün” anlamı veren kelimeler türetir.

evcimen (evcümen) < ev-ci-men “Evine bağlı”

Ve bir avrat ki erden temasını götüre ve arzusu ayruk ere düşe kedbanu olmaya yani evcimen olmaya

[TTS III.C,1567.s (Kab.XV.231)]

2.6. Fiil kökünden meslek ve uğraşma isimleri yapan örneklere de rastlanır.

uruşçu < uruş-cı “Muharip,savaşçı”

Evvel Ebusüfyan,ikinci.....üçüncü Hazime bin Nevfel iki yöz uruşcuları ile yürür.

[TTS VI.C,398.s. (Si.Da.XIV 601-1)]

uğraş “savaş”tan uğraşçı < uğraş-cı “Savaşçı”⁽⁸⁾

Başına bir medet kıl,yoksa Tatav kavmi azım uğraşçı yağılardır.

[TTS VI.C3906.s (Bektaş XV. 313)]

2.7. –cı eki –cık küçültme eki görevinde kullanılır.

kılcı < kıl-çı “ Kılçık”

Süta (Ar.): Ot kılıcıları

[TTS IV.C,2480.s. (Bab.XVI.2,597)]

3. –lu,-lü

Türkçenin işleklik derecesi en yüksek eklerinden biri olan –lı,-li,-lu,-lü isimden isim yapma eki,Eski Anadolu Türkçesinde umumiyetle isim kök ve gövdelerinden “bir şeyi bulundurma, ihtiva etme” ve “bir şeye bağlanma” ifade eden sıfatlar türetir. Kökün vokali ne olursa olsun, ektaki vokal daima yuvarlaktır. Bu yuvarlaklık ekin Eski Türkçedeki şekli olan –lığ,-lig’teki –ğ ve g’nin düşmesinden ileri gelmektedir. (1)

arkalı < arka-lığ “Kuvvetli, yardımcıları çok olan “ [TTS I.C,217.s (Kel.XIV. 158-2)]

kayıtlı < kayıt-lığ “İş güç sahibi “ [TTS IV.C2384.s (Hamza XIV-XV 5,211)]

adağlı (adağlı) < adağ-lığ “Nişanlı,yavuklu” [TTS I.C,14.s (Dede E. XIV.76)]

ağırlıklı < ağır-lık-lığ “ Muhterem, muteber, değerli, şayan-ı hürmet” [TTS I.C,41 s. (Kel.XIV,50/2)]

adlı kişi < ad-lığ kişi “Süvari” [TTS I.C278.s. (Suh.XIV.61)]

asılı < asıl-lığ “ Soylu” [TTS I.C,244. s (Hurş.XIV.6)]

ağzı kutlu < ağız kut-lığ “ Ağzından hep hayır söz söyleyen” [TTS I.C61 s.(Tazarru XV.167)]

⁽⁸⁾ Bu kökün hem isim kökü hem de fiil kökü olduğu gözden kaçırılmamalıdır.

⁽¹⁾ TİMURTAŞ,F.Kadri: Eski Türkiye Türkçesi,İstanbul 1994,s.78

adlu < ad-lıg “Meşhurünlü” [TTS I.C20.s (Güls.XV. 10-2)]

Yukarıda belirtildiği gibi ekin yuvarlak vokalli şekilleri ağır basarken aşağıdaki birkaç örnekte ekin yuvarlak vokalli şekillerinin yanında düz vokalli şekillerinin de kullanılması dikkat çekicidir.

yarak “silah”tan yaraklı < yarak-lıg “Silahlı” [TTS VI.C4322.s (Dah.XIV.100)]

bağlı (bağlu) < bağ-lıg “Kapalı” [TTS I.C,374.s (Enveri B.XV.3,27)]

aşşı “yarar” dan aşşı-lı (aşşılu) aşşı-lıg”Yararlı”[TTS I.C,253.s (Mü.Şi.XIV-XV 35)]

hırlı (hırlu,hırlı) < (Ar) hayr-lıg “İyi, hayırlı, uğurlu” [TTS II.C,1917.s (Müslim XV.3,133)]

Ekin etimolojisiyle ilgili farklı görüşler vardır. Ekin Eski Türkçede –lıg-lig şeklinde bulunduğunu ifade eden İlhan Çeneli, bu ekin Deorfer’e göre en Eski Türkçedeki -* Iya,-Ige’den gelebileceğini ileri sürer ⁽²⁾

A.Von Gabain ise ekin kökeninin Moğolca “bir şeyle teçhiz edilmiş olan şey” anlamındaki –lık ile ilgili olabileceğini ifade eder. ⁽³⁾

Muharrem Ergin ise ekin Eski Türkçede vokal uyumuna bağlı olarak hem düz hem de yuvarlak şeklinin (-lıg,-lig,-luğ,-lug) bulunduğunu belirttikten sonra Eski Türkçedeki iki ve daha çok heceli kelimelerin sonundaki ğ ve g’lerin Batı Türkçesinde düşmesinden dolayı ekin vokalinin yuvarlaştığını ve Eski Anadolu Türkçesinde daima yuvarlak vokalli şekillerinin kullanıldığını ifade eder. Ergin Eski Anadolu Türkçesinin sonlarında ve Osmanlı Türkçesinin başlarında ekin yuvarlak vokalli şekillerinin yanında düz vokalli şekillerinin de kullanıldığını belirtir. ⁽⁴⁾

Faruk Kadri Timurtaş da Muharrem Ergin ile aynı görüşü paylaşarak –lıg-lig ekindeki –ğ ve g sesinin Batı Türkçesinde düşmesi, daha doğrusu kendinden önceki vokalle kaynaşarak onu yuvarlaklaştırması ve uzatması sonucunda ekin Eski Anadolu Türkçesinde –lu,-lü şekliyle kullanıldığını ifade eder. ⁽⁵⁾

⁽²⁾ ÇENELİ,İlhan: Kırım Tatarcasındaki Yapım Ekleri (Çev.Mustafa Argunşah)Ankara 1997,s.10

⁽³⁾ GABAİN,A.Von: Eski Türkçenin Grameri (Çev.Mehmet Akalın),Ankara,1995,s.44

⁽⁴⁾ ERGİN,Muharrem: Türk Dil Bilgisi,İstanbul 1998,s.160

⁽⁵⁾ TİMURTAŞ,F.Kadri: Eski Türkiye Türkçesi,İstanbul 1994,s.78

Ek Eski Türkçede isimlerden genellikle bir şeyle teçhiz edilmiş olmayı ifade eden sıfatlar yapar. Kalınlık –incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumu gereğince –lıg –lig, lug, -lüg şeklinde kullanılır. ⁽⁶⁾

tın “can” dan tınlıg < tın-lıg “Canlı”

ot “ateş”tan otluğ < ot-luğ “Ateşli, ateşe ait”

ögrünç “sevinç”ten ögrünçlük < ögrünç-lük “Sevinçli”⁽⁷⁾

Orta Türkçe devresinin Karahanlı ve Harezmi sahasında isimlerden sıfat yapmak için –lıg, -lig, -lug, lüg şeklinde kullanılmıştır. ⁽⁸⁾

azıglıg < azıg-lıg “Cesaretli” (KB-283)

biliglig < bilig-lig “Bilgili” (DLT-510,2)

budunluğ < budun-luğ “Milletli, uluslu” (DLT-I,499-9)

körklüg < körk-lüg “Güzel” (KB-464)

Ek Kıpçak Türkçesinde umumiyetle –lı, -li, -lu, -lü şeklinde gelir ve “bir şeyin veya bir vasfın sahibi olması” manasına gelen sıfatlar türetir. ⁽⁹⁾

atlu < at-luğ “Atlı” T 49 (26,51,55), CC 90,16, EH 15, atlı < atlıg “Süvari” T2 27b

11

barlu < bar-lıg “Zengin” [T 59 (26), CC 97,26 EH 29 s]

şamlı < şam-lıg “Şamlı” T2 63a, KK 55

yamanlı < yaman-lıg “Kötü, günahkar” CC 149,5

yoklu < yok-luğ “Yoksul, fakir” T 106(26), EH 96

Ek Eski Anadolu Türkçesinde değişik fonksiyonlarda kullanılmıştır.

⁽⁶⁾ GABAİN, A. Von: Eski Türkçenin Grameri (Çev. Mehmet Akalın) Ankara 1995, s.44

⁽⁷⁾ TEKİN, Şinasi: Eski Türkçe (Türk Dünyası El Kitabından) Ankara 1992, s.80

⁽⁸⁾ HACIEMİNOĞLU, Necmettin: Karahanlı Türkçesi Grameri Ankara, 1996, s.15

⁽⁹⁾ KARAMANLIOĞLU, A. Fehmi: Kıpçak Türkçesi Grameri, Ankara 1994, s.31

3.1. İsim kök ve gövdelerinden “mevcut olma,ihtiva etme,sahip olma” anlamı veren sıfatlar türetir.

erlü < er-lig “Evli”

Erlü midür yohsa ergen midür ?

[TTS II.C.1507.s.(Anter XIV.256)]

ağırlıklı < ağır-lık-lığ “Muhterem,muteber,değerli,şayan-ı hürmet”

....Bağanın katına vardılar ve eyittiler: Esenlemeğe geldik,esen kalgıl ey ağırlıklı dost ve ey muvafik yâr

[TTS I.C.41.s(Kel.XIV 50-2)]

aşılı < aşı-lığ “Soylu”

Güleç yüzlü,usullu,tatlı sözlü

Açık eli,aşılı,fitne gözlü

[TTS I.C,244.s (Hurş.XIV.6)]

atlu kişi < at-lığ kişi “Süvari”

İşitir ününü havadan iner

Ol atlu kişinin eline konar.

[TTS I.C,278.s (Süh.XIV.6l)]

aşşı “yarar”dan aşşılı (aşşılı) < aşşı-lığ “Yararlı”

Âkil kişi şöyle gerektir kim ayruklar ziyanından öğüt kesp kılıp tecrübe eyleye aşşılısın hasil eyleye

[TTS I.C253.s (Kel.XIV.10)]

ķayıtlı <ķayıt-lığ “İş güç sahibi”

ķayıtluya sohbeti haram demişler.

[TTS IV.C2384.s. (Hamza XIV-XV 5,211)]

yarak “silah”tan yarak-lı (yarak-lu) < yarak-lığ “Silahlı,hazırlıklı”

Silâhım bile alınız tizrek
 Kişi kanda varsa yaraqlu gerek
 [TTS VI.C,4322).s(Süh.XIV.213)]

altunlu < altun-lıg “Altın işlemeli”
iki dülbent ve iki altunlu tokyaa..
 [TTS I.C114.s (Sic.B.XV.4,454)]

adlu < ad-lıg “Meşhur,ünlü”
 Nice adlu beyler düşman leşkerinden düşürdü.
 [TTS I.C20.s (Güls.XV 10-2)]

3.2. Sıfatlara gelerek “mevcut olma,sahiplilik” anlamı veren yeni sıfatlar türetir.

rahatlu < rahat-lıg “Rahat,âsude,rahatlık veren”
 İş bu yer yavlak taze ve latiftir ve gönül açıcı ve rahatlıdur.⁽⁶⁾
 [TTS V.C,3210.s. (Kel.XIV.83)]

arķalu < arķa-lıg “Kuvvetli olan, yardımcıları çok olan”
 Eğer bu eyliği bunlara buyurasın ve bu mansıbı merhamet eylesin,senin
 gönlünü fariğ eyliyeler ve iş ucundan kim eylik ve dirlik bulalar, anın ile şadman ve
 arķalu olalar.

[TTS I.C217 s (Kel.XIV 158-2)]

azlu < az-lıg “Nasibi,kısmeti az”
 Nice azgınlara yol gösterirsin
 Nice azlulara bol gösterirsin.
 [TTS I.C,351.s (Hurş.XIV.50)]

⁽⁶⁾ Bu örnekte ekin kelimenin anlamına bir katkısı yoktur yani fazlalıktır.

3.3. Ek aşağıdaki tek örnekte yer anlamı ifade eden –lık eki fonksiyonunda kullanılmıştır.

bata \dot{c} (bata \dot{c} lu) < bata \dot{c} -lı \dot{g} “Bataklık”

çökerlerdi çepellik su yata \dot{g} ı

Ki yazın dahi gitmezdi bata \dot{g} a

[TTS I.C ,456.s (Hadidi XVI.213)]

Nilin kenarında bata \dot{c} lu yerler vardır. İçi tolu arslandır,üzerine çıkacak kalanı onların önüne bırakırsın,sen gidesin.

[TTS I.C456.s (Ferec.XV.440)]

3.4. –rak karşılaştırma ve –cak eşitlik ekiyle kullanılarak benzerlik anlamı veren kelimeler türetir.

etlürek < et-lü- \dot{r} ek “Etlice”

....bu \dot{g} day tenlü,etlürek orta boylu....

[TTS III.C,1563.s (Sic.B. XV.s.42)]

beglücek < beg-lü- \dot{c} ek “Beyliye benzetilmek istenilen hal, beyliğe özenme hali”

Bu riayet beglüca \dot{g} ına ve hatunluca \dot{g} ına ve yavlak ma \dot{g} ıru olmu \dot{s} uz.

[TTS I.C,483.s (Müz.XV.116)]

3.5. Aşağıdaki tek örnekte –cak küçültme ekiyle kullanılarak yer ifade eden yeni isim türetmiştir.

yazlıcak < yaz-lı- \dot{c} ak “Yazın oturulacak yer, yazlık, sayfiye”

Yazlıca \dot{t} ır haremimizdendir,ayalimiz gahi bunda gelip ba \dot{g} ı tema \dot{s} a edip eğlenirler.

[TTS VI.C,4456.s (Hamza XIV-XV 16,180)]

3.6. –lu,-lüeki –cak küçültme ekiyle kullanıldığında süre ifade eden yeni kelime türetir.

üç günlücek < üç gün-lig-cek “Üç gün olan,sürece”

Murat üzre devretti çarh-ı felek

İçilsin getir bari üç günlücek

[TTS VI.C,4057.s (Atai.Ha.XVI.38)]

3.7. –lu,-lü eki isim köklerine gelerek “-lıklı” anlamı ifade eden kelimeler türetir.

varlu(varlı) <var-lığ “Varlıklı,zengin”

Kamu kullarım varlu yaradam,kimse kimseden,nesne dilemeye

[TTS VI.C4154.s (Tuh.Le. XV 327)]

hastalı < (Fa) hāste-lig “Hastalık”

Çok hastalıdır fevakih ekser

Olduğu bu bazısın ruhu zer

[TTS III.C ,1902 (Ley. XV)]

yoklu < yok-lığ “Fakir,muhtaç,yoksul”

Anı yoklu gören nefsin gözüdür.

Bilir mi dün kuşu kim gün yüzüdür.

[TTS VI.C,4647.s (Tennuri XV.38)]

3.8. Aşağıdaki örnekte –lı eki –dük isim –fiil ekinden sonra gelerek kelimeye –an,-en ekinin anlamını katar.

sevdüklü < sev-dik-lig “Seven”

Eyitti: Buyurdun kim kevdüklü sevdüğüne ellerin yakaya.Ben özüne yakadımzira seni severdim.

[TTS V.C,3396.s. (Yüz.Ha.XIV.108)]

3.9. –lu,-lü eki üzerine geldiği kelimeye “–dan gelme, -a ilişkisi” anlamı da vermektedir.

senlü < sen-lüg “Senden gelme”

İblis etti senlüdür bu cümle iş

Senden olur kamu âlem perveriş

[TTS VII.C,183.s. (Ga.XIV.97)]

4. –daş,-deş

Türkçede eskiden beri kullanılan “eşlik,ortaklık,mensubiyetbağlılıkberaberlik “ ifade eden ektir. Asıl fonksiyonu eşlik,ortaklık olan bu ek mensubiyet ve bağlılık fonksiyonunu daha sonra edinmiştir. İşleklik sahası çok geniş olmamakla birlikte bir tip isim yapmakta işlekliliğini muhafaza etmiştir. ⁽¹⁾

Eski Anadolu Türkçesinde ekin genellikle kalın vokalli şekilleri tercih edilmekle birlikte ince vokalli şekillerine de rastlanır. Kalınlık-incelik bakımından tam bir uyum göstermez.

beñdeş < beñ-deş “Eş benzer”

[TTS I.C,503.s. (Süh.XIV.26)]

boydaş < boy-daş “ Akran,emsal” [TTS I.C,648.s (Anter XIV.2,15)]

köldaş < köl-daş “Yardımcı,muavin,arkadaş” [TTS IV.C.2617.s (Işk. XIV. 34-2)]

başdaş,<baş-daş “Kafadar,emsal,akran” [TTS I.C,428.s (Yuz.Da XIV.17)]

(1) ERGİN,Muharrem: Türk Dil Bilgisi,İstanbul 1998,s.167

buñ “sıkıntı,dert” dan buñdaş < bun-daş “Dert ortağı” [TTS I.C,703.s (Işk.XIV. 264-1)]

deñkdeş (dekdeş,deñdeş,deñkdaş) <deñk-deş “Küfüv,eş,benzer” [TTS II.C,1083.s. (Anter XIV.406)]

evdeş < ev-deş “Refika,zevce [TTS III.C,1568.s. (Muham. XV.347)]

göñüldeş < göñül-deş “Ahbap,yakın dost [TTS III.C,1766.s (Muham. XV. 439)]

emikdaş (emükdaş) < emik-daş “Süt kardeş” [TTS III.C.1464.s (Şevahid XVI.47)]

Eski Anadolu Türkçesi döneminde konsonant uyumuna tâbi olmayan ekin

–daş,-deş şekli yanında,-taş şekline çok seyrek de olsa rastlanır. Aslında Eski Türkçede ekin –daş,-deş şekli yanında –taş,-teş şekli de vardır ancak ekin –taş,-teş şeklinin kullanımını zaman içerisinde azalmıştır.

ayaktaş (ayakdaş) < ayak-taş “İşlerini el birliğiyle yapanlardan her biri “ [TTS I.C. 302.s. (Hamza XIV.2,3)]

koşdaş (koštaş) < koş-daş “ Meslektaş,koldaş,arkadaş,yapı yoldaşı [TTS IV.C,2670.s (Kel XIV 11)]

beñdeş (bağdaş,begdeş,bekdaş,bekdeş,bektaş) < beñ-deş “ Eş,benzer” [TTS I.C,503.s (Süh.XIV.26)]

Ekin etimolojisi hakkında birçok izah vardır. Bunlardan en önemlisi Deorfer’in (Türkische und Mongolische Elemente Im Nevpersischen (TMEN) II.Nr 1173) yaptığı incelemedir. Deorfere göre bu ek.eskiden beri kendi başına bir kelime iken daha sonra bir eke dönüşmüştür. ⁽²⁾A.Von Gabain ise eki bulunma hali eki –ta ve iş “eş” şeklinde izah etmektedir. ⁽³⁾ Tahsin Banguoğlu da aynı görüştedir. ⁽⁴⁾ Genel kabul gören görüş de budur.

⁽²⁾ ÇENELİ,İlhan:Kırım Tatarcasında Yapım Ekleri,(Çev.Mustafa Argunşah)Ankara 1997,s.4

⁽³⁾GABAİN,A.Von: Eski Türkçenin Grameri (Çev.Mehmet Akalın)Ankara 1995,s.46

⁽⁴⁾ BANGUOĞLU,Tahsin: Türkçenin Grameri, Ankara 1986,s.170

Eski Türkçede “beraberlik,ortaklık,yoldaşlık” bildiren ek –daş,-deş,-taş,-teş şeklinde kullanılmıştır. ⁽⁵⁾

ka “akraba”dan kadaş “Akraba”

karın “karın”dan karındaş “Kardeş”

Karahanlı Türkçesinde az kullanılmakla birlikte kalınlık-incelik uyumuna tâbi olan ek –daş,-deş şeklinde “aynı özelliklere sahip veya bağlı olma” fonksiyonunda kullanılmıştır. ⁽⁶⁾

koldaş < kol-daş “Arkadaş” (KB-231)

köngüldeş < köngül-deş “Gönül arkadaşı,dost” (KB-360)

Kıpçak Türkçesinde de –daş,-deş şeklinde “eşlik,ortaklık” anlamı ifade eden kelimeler türetir. ⁽⁷⁾

boydaş < boy-daş “Bir boyda olan” (T2 86b9)

emildeş < emil-deş “ Süt kardeş” (T2 86b. 9)

yerdeş < yer-deş “Aynı yerden olan,hemşehri” [T 104 (51),EH 93T2 86b 9BM 26(9,7)]

Eski Anadolu Türkçesinde ekin genellikle kalın şekli tercih edilmesine rağmen ince vokalli şekillerine de rastlanır. ⁽⁸⁾

karındaş < karın-da-eş “Karındaşı,kardeşi “ (HŞ 1010)

yoldaş < yol-da-eş “Yoldaş”(HŞ 1129)

gönüldeş < gönül-de-eş “Gönüldeşdost” (HŞ 1209)

⁽⁵⁾ GABAİN,A.Von: a.g.e.s.46

⁽⁶⁾ HACIEMİNOĞLU,Necmettin:Karahanlı Türkçesi Grameri,Ankara 1996,s.14

⁽⁷⁾ KARAMANLIOĞLU,F.Kadri: Kıpçak Türkçesi Grameri ,Ankara 1994,s.26

⁽⁸⁾ TİMURTAŞ,F.Kadri : Eski Türkiye Türkçesi,İstanbul 1994,s.77

Bugünkü Türkiye Türkçesinde de ekin genellikle kalın şekli kullanılır. Ancak yeni türetilen kelimelerde ekin kalınlık-incelik ve konsonant uyumuna uygun şekillerine de rastlanır.

Türdeş,özdeş,işteş vb.

İsmlere gelerek “eşlik, beraberlik, ortaklık” anlamı veren isimler türetir.

sınurdaş (sınurtaş) < sınır-taş “Sınır sınıra,sınırdaş hem hudut”

Hem sınırtaş konşularız ve hem din gayreti var.

[TTS V.C,3455.s. (Hamza XIV-XV .37-3)]

boydaş ,< boy-daş “Akran,emsal”

Birkaç boydaşı kızlav ile ve birkaç avratlar ile göl kenarına çıktı.

[TTS I.C,648,s. (Anter XIV.2.15)]

başdaş < baş-daş “Kafadar,emsal,akran”

Yalvaralım başdaşımız ana

[TTS I.C,428s,(Yüz.Da.XIV 17)]

deñkdeş (deñdaş,dektes,deñdeş)< deñk-deş “Küfüv,eş,benzer “

Dilemezin ki sen deñkdeşüñ değil kimselerden kız alasın.

[TTS II.C1083.s. (Anter XIV.406)]

ķurdaş < ķur-daş “Akran,emsal”

Ve dahi eğer bir kurdaşına mansıp verseler....

[TTS IV.C,2735.s. (Müneb. XIV-XV 14-1)]

evdeş < ev-deş “Refika,zevce”

Ata vü ana kardaşından kaç

Dahi evdeki evdeşinden kaç

[TTS III.C1568 s. (Muham.XV.347)]

gönüldeş <gönül-deş “Ahabab, yakın dost “

Yürürler iki yanında temânet yetmişer bin hûb

Karavuşlar,peri-veşler,gönüldeşler heme hem-zâd
[TTS III.C ,1766.s. (Muham.XV.439)]

Aşağıda örnekte istisnai bir şekilde fiil kökünden “eşlik,ortaklık” ifade eden isim türtmiştir.

doğdaş < doĝ-daş “Bir zamanda doğan”
Veli doğdaşları kalmış yerinde
Görünür işi anun her birinde
[TTS II.C,1195.s. (Tennuri XV.170)]

5. -kı,-ki

Çok işlek olmayan eklerden biri olan –ki eki, üzerine geldiği isimlerden “içinde bulunma,bağlılık ve aitlik” ifade eden sıfatlar ve isimler yapar.

Genellikle ince vokalli şekli çok kullanılan –ki ekinin kalınlık-incelik uyumuna bağlı olarak kalın vokalli şekillerine Eski Türkçeden itibaren-seyrekle olsa - rastlanır. Ekin Eski Anadolu Türkçesi döneminde de kalınlık-incelik uyumuna tâbi olduğu görülür. Düzlük-yuvarlaklık bakımından uyum göstermez.

erteki (irteki) < erte-ki “Yarıncı ertesi” [TTS III.C.1518 s. (Fütuh XIV.45)]
bıldır (bıldur) “geçen sene”dan bıldırĝı (bıldırkı.bıldırki.buldurkı,buldurki) <
bıldır-ĝı “Geçen seneki” [TTS I.C,539.s. (Anter XIV.2.20)]
aşaĝaķı (aşaĝaĝı) < aŗa-ĝı-ķı “Aŗaĝıķı,aŗaĝıķıdaki “ [TTS I.C,260.s (Şamil XVI.451)]
ilerüki<ilerü-ki “İleriki” (MC 71b.3)

Ekin kalın şeklindeki konsonant, bazen iki vokal arasında bazen de kökün son konsonantından sonra sedalılaŗarak ĝ şeklinde kullanılır.

aŗaĝıĝı < aŗaĝa-ĝı “Aŗaĝıķı” [TTS I.C,260.s (Şamil XVI.451)]

arkandağı < arka-n-da-ğı “Arkandaki” (MC 37b 6)

sonrağı < sonra-ğı “Sonraki” (Mif.Nur.29a 7)

yarınğı < yarın-ğı “Yarınki” (EMŞer 357)

Eski Türkçede ekin aitlik fonksiyonunda umumiyetle –ki, nadiren de –kı şeklinde kullanıldığını belirten A.Von Gabainbu ekin bulunma halinden sonra gelerek yer ve zaman bakımından mensubiyet gösteren sıfatlar yaptığını ifade eder.⁽¹⁾

ay “ay” dan aykı < ay-kı “Her ay”

içre “içeri”den içreki <içre-ki “İçeriki”

sö “vakit,zaman”dan söki < sö-ki “Eskiden”

yer “yer,dünya”den yerdeki <yer-de-ki “Yerdeki,dünyadaki”

yıñak “çevre”tan dört yıñakdağı<dört yınak-da-ğı ”Dört çevresindeki”

balıkımdağı bodun < balık-ı-m-dağı bodun“Şehrimdeki halk”

Karahanlı Türkçesinde ek –kı,-ki şeklinde,isimlerin üzerine getirilerek aitlik ifade etmek ve özellikle cümle içerisinde bulunma hali ekinden sonra gelerek kendisinden sonraki ismin sıfatı olduğunu göstermek için kullanılır. Kalınlık-incelik uyumuna uyar ancak düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymaz.⁽²⁾

asra “alt”dan asrağı < asra-kı “Alttaki,aşağıdaki” (KB 4527)

aşnu “önce”dan aşnuğı < aşnu-kı “Önceki,evvelki” (KB 793)

yarınğı < yarın-kı “Yarınki” (KB 397)

kiçeki < kiçe-ki “Geceki” (KB 5996)

künki < kün-ki “Günkü” (KB 2535)

Kıpçak Türkçesinde de –ğı,-gi,-kı,-ki şeklinde isim kökleriyle -de bulunma hali almış kelimelere gelerek,bu kelimelere “aitlik” ve “olan, bulunan” anlamı veren sıfatlar ve zamirler yapmaktadır.⁽³⁾

⁽¹⁾ GABAİN,A.Von: Eski Türkçenin Grameri (Çev.Mehmet Akalın) Ankara 1995,s.47

⁽²⁾ HACIEMİNOĞLU,Necmettin: Karahanlı Türkçesi Grameri,Ankara 1996,s.42

⁽³⁾ KARAMANLIOĞLU,A.Fehmi: Kıpçak Türkçesinin Grameri,Ankara 1994,s.76

burun “evvel”dan burunġı < burun-ġı “Evvelki,birinci” (CC 74.6)

evdegi < ev-de-gi “Evdeki kız” (CC 90,23)

katıngdaġı < katıng-da-ġı “Huzurundaki” (T2 43a)

uçmaġtaġı < uçmaġ-ta-ġı “Cennetteki” (CC 150,4)

Çokluk eki, yükleme ve ilgi hali ile de kullanılan örneklerine rastlanır.

evdegiler < ev-de-gi-ler “Evdekiler” (EH 119)

ortadaġını< orta-da-ġı-n-ı “Ortakini” (T2 43b)

pazardaġının < pazar-da-ġı-nın “Pazardakinin” (T2 43 a)

5.1. Ek Eski Anadolu Türkçesinde zaman ve yön zarflarının üzerine –kı,-ki,-ġı,-gi şeklinde gelerek sıfat ve zamir görevinde kullanılan zaman ve yer anlamlı kelimeler yapmıştır.

taşraġı < taş-ra-ġı “Dışardaki”

Taşraġı yârim vefa kaçan kıla

Yârim oldurur ki içimde ola

[TTS II.C,1024.s. (Man.Tayr. XIV.117)]

soñraġı < soñ-ra-ġı “Sonraki,gelecek”

Nitekim İbrahim Peygamber Aleyhisselâm Hak dilinde söylenmeġi arzu kıldı.
İlahi beni soñraġı ümmet dilinde eyü söz kılğıl,dedi

[TTS V.C3508.s.(Enb.XIV.4)]

asra(ısra) “öte,evvel,alt,aşaġı” asraġı < asra-ġı (Gün veya gece hakkında)
“Evvelki”

Biz asraġı gün vardık anı göre

Dedik eslemedi ki şana gire

[TTS I.C,247.s. (Süh.XIV.60)]

erteki (irteki) < er-te-ki “Yarınki,ertesı”

İrteki gün ber besaf dahi kılalım yahşı erene turalım.

[TTS III.C,1518.s (Fütuh XIV.45)]

bıldır “geçen sene”den bıldırğı (bıldırkı,bıldırki,bıldurkı,buldurki) < bıldır-ğı
“Geçen seneki”

İkinizi dahi buldurki ölmüş ölünüze kavuşturayım.

[TTS I.C539.s. (Anter XIV 2.20)]

aşağığı (aşağakı) < aşağı-ğı “Aşağıki,aşağıdaki”

Zırın (Fa.): Aşağığı

[TTS I.C,260.s (Şamil XVI.451)]

5.2. –ki ekinin, –da bulunma halinden sonra kullanıldığı da görülür. Bu ek ilgi zamiri veya sıfat yapar. Eski Türkçe ve Eski Anadolu Türkçesinde ekin kalın şekli mevcut olduğu halde Türkiye Türkçesinde yalnız ince şeklinin bulunmasını Farsçadan dilimize geçen “ki” bağlama edatı ve nispet zamirinin tesirine bağlayarak izah etmek mümkündür.⁽⁴⁾

ṭuluñumdağı < ṭuluñ-u-m-da-ğı “Tulunumdaki”

Yaraşmaz yiğitler ile oynamak

ṭuluñumdağı kara kıl oldu ah

[TTS VII.C92.s (Ferh. XIV.77)]

zamanumdağı < zaman-u-m-da-ğı “Zamanımdaki”

Buyurur ki dükeli zamanların yegreğı benim zamanumdağıdır.

[TTS VII.C ,92 s. (Yüz Ha. XIV 91)]

ardındağı < art-ı-n-da-ğı “Arkasındaki”

Nice küffarı atı yere urur

⁽⁴⁾ ERGİN,Muharrem: Türk Dil Bilgisi,İstanbul,1998,s.163

Anın ardındağı ol hali görür.

[TTS VII.C,93 s. (Enveri XV.86)]

havadağı < hava-da-ğı “Havadaki”

Eyle ki havadağı kuşlar mecmuu huruş ettiler

[TTS VII.C,94 s. (Güls. XV.42)]

duzakdağı < duzak-da-ğı “Tuzaktaki”

Oy göğercin ki ayruk yuvasın görececek degüldür,kaza anı duzakdağı daneye iledür.

[TTS VII.C94 s. (Güls XV.42)]

5.3. Aşağıdaki örnekte pek rastlanmayan bir şekilde –ki eki ayrılma hâli ekinden sonra gelmiştir.

öndünki (öndünkisi) < ön-dün-ki “Evvelki ,önceki”

Öndünkiler katına varmazdı.

[TTS V.C,3095.s.(Ta.Sel.XV.6)]

6. –ca,-ce,-ça,-çe

Aslında bir çekim eki olan bu ek klişeleşerek veya fonksiyon değiştirerek eskiden beri yapım eki halinde de kullanılmaktadır. Çekim eki olarak başlıca fonksiyonları isimlere “gibi, göre, ile, kadar. birlikte” manaları katmaktır. Yapım eki olarak da dil,lehçe ve yer isimleri yapmakta kullanılır. Şüphesiz ekin yapım eki manası da çekim eki manasından çıkmıştır. Kara-ca, ala-ca gibi misallerde çekim ekinin klişeleşecek yapım eki haline geldiğini görürüz. Bugünkü Türkiye Türkçesinde vurguyu kendisinden önceki heceye atan eklerdendir. ⁽¹⁾

⁽¹⁾ ERGİN,Muharrem: Türk Dil Bilgisi, İstanbul 1998,s.167

Eski Anadolu Türkçesinde kalınlık-incelik uyumuna tâbi olan ekin,konsonant uyumuna tâbi olması, Eski Anadolu Türkçesinden sonraya rastlansa da bu dönemde uyuma aykırı olmayan birkaç örneğe de rastlanır.

ağca (ağcam) < ağ-ca “Beyaz,beyazca” [TTS I.C,29.s (Dede XIV.71)]

barmağca < barmağ-ca “Barmak kadar” [TTS I.C,404.s (M.Bay XIV.7)]

dirice < diri-ce “Diri olarak” [TTS II.C,1170.s(Hamza XIV-XV.10,37)]

dilekçe < dilek-ce “Dileğe uygun,arzuya muvafık,istenildiği şekilde “ [TTS II.C,1149.s (Süh.XIV.127)]

oñat “uygun”tan oñatca < oñat-ca “ Uygun şekilde,hakkıyla,iyice” [TTS V.C,2990.s (Ferec XV.13)]

canı kılca kılmak < canı kıl-ca kalmak “Sabrı,tahammülü kalmamak “ [TTS II.C,750 s. (Müslim XV.11,94)]

gerekçe < gerek-çe “Gereği gibi” [TTS III.C,750 s. (Dah. XIV.85)]

Ki devran geçer elden sen seni bil

Ki bir sâatça gelmez tiz geçer yıl

(EMŞer 49)

Ekin etimoloji hakkında birçok görüş vardır. J.Deny –ca,-ce,-cak,-cek ekleri ile –cık,-cik küçültme ekini hatta bir kuvvetlendirme unsuru olarak kullanılan çäk kelimesini kökence “miktar, zaman miktarı, zaman, devir” anlamını veren çağ kelimesi ile ilgili muhayyel bir *çañ köküne bağlar. Böhtlingk de aynı fikirdedir. Fakat Zeynep Korkmaz bu izahı hem fonetik açıdan, hem de ekin ifade ettiği anlam açısından mümkün görmez. ⁽²⁾

Altayistlerden Kotwicz Altay Dillerine Ait Araştırmalar adlı çalışmasında Moğolca çıkma hali –aça, Türkçe -ça, Mançuca –çi ekleri ile çağ “zaman” kelimesi arasında bir bağ görmekle birlikte, -ça’yı kelime sonundaki –a ünlüsünü kaybetmiş olan çağ’dan daha eski çağa (kök,köke) kelimesi ile birleştirir.

⁽²⁾ KORKMAZ, Zeynep: Türk Dilinde –ça Eki ve Bu Ek ile Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme,Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi C.XVII,s.3-4 (Eylül-Aralık 1960) Ankara 1960,s.275-358

Ayrıca G.J.Ramstedt'in ileri sürdüğü Poppe'nin de benimsediği görüşe göre Moğolca'da *-inca, -dıkça" anlamına gelen ve şimdiki zaman zarf-fiili yapan -mağça> mağça şekli içindeki * -ça Türkçe, Moğalca ve Mançuca'da hal ekidir. Moğolca çıkma hali -ec-e>-eceKayb. -ce,Karag -sa buna yakın zarf-fiillerde görülür. Ramstedt böylece *-ça ile genel Türkçedeki hem isim hem de -ince ve -dukça gibi birkaç zarf-fiil teşkilinde görülen -ça arasında uygunluk gördüğünü belirtir. Ramstedt'e göre kökün ilk anlamı karanlık olmakla beraber,köken bakımından mukayese vazifesini gören çay şekli ile,Türkçe ve Moğolca -ça ekleri arasında - ihtiyat kaydı ile- bir bağ kurmak mümkündür.

Zeynep Korkmaz ise hal eki olan -ça ile kalıplaşmış şekiller ve teşkiller yapan -ça eki arasında bir uygunluk görmektedir. (3)

Eski Türkçede küçültme ve kuvvetlendirme bildiren ve eşitlik eki olarak da tanınan ek bu devrede yalnız sedasız şekliyle (ç'li) kalınlık-incelik uyumuna tâbi olarak kullanılmıştır. (4)

azrakça < az-rak-ça "Çok az"

barça <*bar-ır-ça "Bütün hep"

Karahanlı Türkçesinde küçültme ve kuvvetlendirme fonksiyonunda -ça,-çe şeklinde kullanılmıştır. (5)

barça < bar-ça "Bütün,hep,tamamen" (DLT-I,210,24)

Eşitlik fonksiyonunda da kalın sıradaki isimlere -ça,ince sıradaki isimlere -çe şeklinde gelerek bazı isimleri zarf,bazılarını da edatlaştırır. (6)

Harezmi ve Kıpçak Türkçesinde küçültme,miktar ve tarz ifade eden kelimeler yapma fonksiyonlarında -ça,çe şeklinde kullanılmıştır. (7)

(3) KORKMAZ, Zeynep: a.g.m., s.277

(4) GABAİN, A.Von: Eski Türkçenin Grameri,(Çev.Mehmet Akalın)Ankara 1995,s.43

(5) HACIEMİNOĞLU,Necmettin: Karahanlı Türkçesi Grameri,Ankara 1996,s.13

(6) HACIEMİNOĞLU,Necmettin ; a.g.e., s.13

(7) KARAMANLIOĞLU,A.Fehmi: Kıpçak Türkçesi Grameri,Ankara 1994, s.74

akça, <ak-ça “Beyazca, biraz beyaz” (EH 114)
 kızılça, <kızıl-ça “Kızılca, biraz kızıl” (EH 84)
 aptalça < aptal-ça “Biraz aptal” (T2 46a)
 ança < a-n-ça “Anca, ancak” (CC 125)
 terçe <ter(k)-çe “Çabuk” (CC 121,24)
 marçamızça < barça-mız-ça “Hepimize göre” (CC 138,2)
 artunça (yürü-) <art-u-n-ça “Ardınca(yürü)” (CC 51,14-16)

Eski Anadolu Türkçesi devresinde ek umumiyetle –ca, -ce şeklinde kullanılmıştır.

Aslında bir çekim eki (eşitlik eki) olan –ça, -çe eki zaman içerisinde fonksiyon değiştirerek yapım eki olarak da kullanılmaya başlamıştır. Çekim eki olarak başlıca fonksiyonları isim soylu kelimelere “gibi, kadar, göre, birlikte” anlamları katmaktadır. Ancak bunun yanında türlü anlam ilgileriyle yeni kelimeler de türetir.

6.1. –ca eki istisnai bir şekilde iyelik ekinden sonra gelerek yer,yön ve zaman zarfı yapar.

ardıñca <art-ı-n-ca “Ardından”
 ve eğer dilersen ki ardıñca gelmeyeler elin altındağıları arıca besle
 [TTS I.C,196.s (Bab.XV.101)]

soñumca < soñ-u-m-ca “Benden sonra”
 Aziz ve muhteremdir çünkü yarım
 Sana oldur soñumca yadigârim
 [TTS V.C,3510.s (Larendi XVI.346)]

soñunca < soñ-u-n-ca “Arkasından”
 Halâyık yeler ardınca önünce
 Ulular ah edip ağlar soñunca
 [TTS V.C,3510.s. (Larendi XVI 350)]

öñüñce < öñ-ü-ñ-ce “Önünden,önü sıra”
 Öm1 üñce kim kalem gibi baş üzre yürümez.
 Takdir ömrü hattına şol dem çeker kalem
 [TTS V.C,3106.s. (Şehyi XV.27)]

6.2. Renk isimlerinin üzerine gelerek o isimle ilgili “benzerlik, yakınlık” anlamı veren kelimeler türettiği gibi somut isimler de türetir. Bu olayı Zeynep Korkmaz ek kalıplaşması olarak izah eder. ⁽⁸⁾

kıızılca : 1. < kıızıl-ca Allık kıızıllık
 Gaze (Fa) : Yüze dürtecek kıızılca
 [TTS IV,2539.s (Sih.Ac.XV.73)]

kıızılca : 2. Altın
 Yavruman kesmesana çok kıızılca vereyim.
 [TTS I.C68.s. (Hazain XIV-XV.14.9)]

aķca < aķ-ca “ Ak su katarakt”
 Gözünde aķca belirlemek çağ ağlamaktan olur kim kabağı kızarıır,kirpiğı dökülür.
 [TTS I.C,68.s. (Hazain XV.15-1)]
 alaca < ala-ca “Karışık renkli”
 Yüz altmış aķçaya bir alaca yunt almış imiş.
 [TTS I.C,81.s.(Sic.B. XV.7,86)]

6.3. -ca,-ce ekinin “....boyunca “ anlamıyla -de bulunma hali ve ile edatı fonksiyonuyla kullanıldığı örneklere de rastlanır.

yolca < yol-ca “Yol boyunca “
 Bu hal ile yolca yoldaş olup gittiler.

⁽⁸⁾ (KORKMAZ,Zeynep: Türkçede Eklerin Kullanış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları,,Ankara 1994,s.42

[TTS VI.C,4652.s (Anter XIV.49)]

...Yolca gelirken bir kâfire sataştı,ol kâfir eyitti: Ne istesin?, Ebu-Ali eyitti:

Bazirgân

[TTS VI.C,4653.s. (Tez.Ba.XV.211)]

yanınca < yan-ı-n-ca “Yanındaberaberinde”

Bular çü hazne kapısına yetti.

Yanınca bunların suylayü gitti.

[TTS VI.C,4283.s. (Dah.XIV.31-6)]

taktirce< takdir-ce “Taktirde”

Ben daha anınla güleş dutup inayet-i Hak ile bastığım taktirce şâyet ki yorulmuş idim diye.

[TTS VII.Cs.59 (Si.Da. XIV.218-1)]

dilce < dil-ce “Dilde dil ile”

O dilce okunaydı ilm ü Kuran

[TTS II.C ,1147.s (Muham. XV.165)]

bileñce < bile-ñ-ce “Beraberinde yanında

Bileñce göçe üşte nefsin ölmüş

Anı öldürmedin kim yolu bulmuş

[TTS I.C.,.555.s. (Temnur:XV-56)]

6.4. Ekin, eklendiği kelimedede hiçbir anlam değişikliğine yol açmadığı yani fazlalık olduğu örnekler de vardır.

qalanca < qalan-ca “Kalan kısım,bakiyye”

Evlerinin qalancasın dahi oda ururlardı.

[TTS III.C,2181.s. (Ta.Sel XV.66)]

eskice < eski-ce “Eski”

Çüplüklerde eskice devşirirdi geyesi edinirdi.

[TTS III.C. 1543.s. (Tez.Lâ XV.40-2)]

bile “birlikte,beraber” den bilece < bile-ce “Birlikte beraber”

Gönder Harun’ı ki bilece ola

[TTS I.C,552.s. (Çev.Es.XV.73)]

ķuruca umu (ķuru umu) < ķuru-ca umu “Boş ümit”

Sen anları kuru umu ile kendine

[TTS IV.C,2746.s. (Enfes.XV.167)]

bay “zengin”dan bayca < bay-ca “Zengin”

Ol kavmin şol bayçaları ki dünya anları fitneye bıragıp aldamiştır.

[TTS I.C,465.s. (Ieys.Mu.XV.47-2)]

dañ (tañ) “şasıllacak şey,hayrete şayan”dan dañca (tañca) < dañ-ca “şasıllacak şey,hayrete şayan”

Ul’ûbe (Ar.): Oyun,lü’b mânasına ve gülüşmek ve temaşaya ve masharalığa sebep olsun tañca söz

[TTS II.C,993.s. (Bab.XVI. 2,127)]

ķatca ķatca < ķat-ca ķat-ca “Kat kat”

İhsaf (Ar.): Bedeni üzerine setriçün ķatca ķatca yaprak komak

[TTS VI.C,2338.s (Bab.XVI.2,283)]

siñece siñece < sine-çe sine-çe “Sine sine”

Medâme (Ar.): Üzerine siñece siñece yağmur yağıp duran yer.

[TTS V.C3476.s. (Bab.XVI.1,301)]

-ca,-ce,-ça,-çe eki yukarıda belirtilenlerin dışında değişik anlamlarda yeni kelimeler türetir.

6.5. İsimlere gelerek –li eki fonksiyonunda yeni sıfat türetir.

günçe < gün-çe “Güneşli(yer)”

Âftabgâh (Fa) “Günçe ve çoğaç yer”

[TTS III.C,1866.s. (Caf.XV.7)]

6.6. –dan ayrılma durum eki fonksiyonunda kullanılır.

yolca < yol-ca “Yoldan yolu takibeden”

Bu hal ile yolca yoldaş olup gittiler.

[TTS VI.C,4652.s.(Anter.XIV.49)]

Azm Paşa Boru’ya ondan ider

İki tekfur iki yanında gider

Geçen iken yolca bunlar bi-günâh

Borudan söğmişler aña yok sipal

[TTS VII.C,59.s. (Enveri XV.58)]

Degme gez ki çıkar idi seydere

Gittiği yolca gelirli ol dede.

[TTS VI.C,4653.s. (Yuz.Şeyd. XIV.59)]

6.7. İkileme kurarak süre bildiren zarflar yapar.⁽⁹⁾

ayca ayca < ay-ca ay-ca “Aydan aya”

Şehri (Ar) : Ayca ayca verilen nesne

[TTS I.C312.s. (Bab.XVI.2,600)]

⁽⁹⁾ GÜLSEVİN, Güter: Eski Anadolu Türkçesinde Ekler, Ankara 1997, s. 58

6.8. İsimlere gelerek “-a uygun olarak “ anlamını verir.

adetce < (Ar) âded-ce “Adete uygun olarak”

Oğlancıklar fitıki için tomaları kurudalar,döğeler,eleyeler,balık yelimin ısladup kaynadalar,âdetce karıştırurup yaku ideler.

[TTS VII.C,59.s (Yadigâr XIV)]

muradca < Ar. Murâd-ca “isteğe uygun olarak “

Eğer gelemeye idin bunlar ile buradca elleşemez idik dediler.

[TTS VII.C 60.s (Müslim XV. 8,134)]

-ca,-ce.-ça,-çe ek kalıplaşması olayına uğrayarak Eski Anadolu ve Türkiye Türkçesinde yer adlarını karşılamıştır. Meselâ : Ilıca Eskişehir yöresinde bir yer adı (Neşr. 89/6) Yeñice “Bursa yöresinde bir yer adı “ (Aş.Pşz. 40-17) Kanlıca “İstanbul’da bir semt” Köklüce “Giresun’a bağlı bir yer.”⁽¹⁰⁾

6.9. Dil ismi yapar.

Ṭatça < Ṭat-ça “yabancı dil ve özel olarak Farsça”

Türkçe eğer bileydim bir sözü bin edeydim

Ṭatça eğer dilersiz güyem esrar-ı alâ

[TTS V.C.3771.s. (Velet XIII-XV.8)]

6.10. Sıra sayı sıfatı yapan –ncı ekinin fonksiyonunu üstlenir.

ortaca < orta-ça “ortancı”

Ortacası kız adı kamra idi

Ay anın yüzün muriyle bay idi

[TTS V.C.3017.s. (Cam.XV.70)]

7. –cağ,-cek,-çağ,-çek

İsim ve sıfatların üzerine gelerek bu kelimelerden “sevgi, şefkat, küçültme” anlamı veren isim, sıfat ve zarflar türeten bir ektir.

⁽¹⁰⁾ KORKMAZ, Zeynep: a.g.e., s.42

Ek Eski Anadolu Türkçesinde kalınlık-incelik uyumuna daimakonsonant uyumuna da umumiyetle tâbi olmuştur.

külun “tay” dan küluncağ < külun-çağ “Küçük tay,yeni doğmuş tay”

[TTS IV.C,2729.s. (Anter XIV.528)]

tizcek < tiz-çek “Çabucak,derhal,hemen”

(TTS V.C3808.s. (İhlas XIV.45))

tatluncağ < tatlığ-çağ “Tatlı tatlı”

[TTS V.C,3772.s. (Ferec.XV.45)]

kısı “dar” dan kısıcak < kısığ-çağ “Daracık”

[TTS IV.C,2517.s. (Terceman XV.36)]

sevgencek < sevgen-çek “Çok sevilen”

[TTS V.C,3396.s. (Tez.Ba.XV.5)]

çıp yalıncağ < çıp yalın-çağ “Çışçıplak,çırılçıplak”

(TTS II.C,903.s. (Tuh.Le.XV.250))

gökçek (gögçek, gökçek) < gök-çek “Güzel, sevimli hoş”

[TTS III.C,1732.s. (Yüz.Ha. XIV.62)]

sarpçağ < sarp-çağ “Aşılması güç,sarp”

[TTS.V.C,3322.s. (Enb.XIV.423)]

Bu ek sonu k (k) sesi ile biten kelimelerin bazılarının k (k) sesini düşürür.

aruncağ < arı(k)-çağ “Zayıfça,arıkça”

[TTS I.C,241.s. (Yuz.Şeyd. XIII.48)]

geyicek < geyi(k)-çek “Geyikcik”

[TTS II.C.1677.s. (Anter.XIV.231)]

eksücek < eksi(k)-çek “Eksikçe”

[TTS III.C1416.s. (Yadigâr XIV. 122-2)]

kıymucağ < kıymı(k)-çağ “Kıymıkık”

[TTS IV.C2532.s. (Müneb.XIV-XV.129-1)]

kemücek < kemü(k)-çek “Kemikcik,küçük kemik”

[TTS IV.C2410.s. (Mih.XV.306)]

Bazen de ekin son sesi olan k(k) sesi sedalılaşılarak ğ(g) olabilir.

yalıncağ (yalıncağ) < yalın-çağ “Çıplak,cascavlak,üryan”

ol gün ki beni urdun,yalıncağ idim, arkam karnım açuğudu.

[TTS VI.C,4244.s. (Yüz.Ha.XIV.248)]

ortucağ (artıcağ,artucağ) < artıç-çağ “Fazlaca, ziyadece”

ol uydukları kavmin taâmları artucağından olara dahi nasip iriser.

[TTS I.C,230.s.(Leys.Mu.XIV-XV.62-2)]

Ekin etimoloji hakkında farklı görüşler vardır.

Muharrem Ergin –cağ,-cek ekinin,küçültme eki –cık,-cik,-cuk,-cük’ün bir eşi olduğunu belirterek fonksiyon yakınlığı ve –cık,-cik,-cuk,-cük ekinin yeniliği göz önünde tutulduğunda –cık,-cik ekinin –cağ,-cek’ten türediğine hükmedilebileceği görüşünü ileri sürer. ⁽¹⁾

Vecihe Hatipoğlu ise –cık ve –cağ ekleri arasındaki fonksiyon yakınlığına işaret ettikten sonra –cağ ekindeki k sesinin genellikle yanındaki dar ünlüyü genişletebilme özelliği sebebiyle –cağ ekinin, -cık ekinden geliştiğini ileri sürer. ⁽²⁾

A.Von Gabain ise ekin –ça eşitlik ekiyle ok kuvvetlendirme ekinin kalıplaşması ile oluştuğunu ifade eder. ⁽³⁾

Ek Eski Anadolu Türkçesinde küçültme fonksiyonunda –çak,-çek şeklinde kullanılmıştır. ⁽⁴⁾

bı “bıçak”tan <bı-çak “Bıçak,çaki”

kol”kol”dan kolıçak < kol-çak “Kolcuk”

Ek Karahanlı ve Harezmi sahasında kullanılmamış ancak Kıpçak sahasında –çak,-çek şeklinde nesne ismi ve sıfat görevinde kullanılan kelimeler meydana getirdiği görülmüştür. ⁽⁵⁾

sap “sap”tan sapçak < sap-çak “Bakır kulplu kova” (EH 56)

savulçak < savul-çak “Solucak” (T2 106-12)

yakın “yakın”dan yakıncak < yakın-çak “Yakınca (T2 469 10)

⁽¹⁾ ERGİN,Muharrem: Türk Dil Bilgisi,İstanbul 1998,s.165

⁽²⁾ HATİPOĞLU, Vecihe: Türkçenin Ekleri, Ankara 1981,s.36

⁽³⁾ GABAİN,A.Von: Eski Türkçenin Grameri,(Çev.Mehmet Akalın)Ankara 1995,s.105

⁽⁴⁾ GABAİN A.Von: a.g.e.,s.43

⁽⁵⁾ KARAMANLIOĞLU, A.Fehmi : Kıpçak Türkçesi Grameri,Ankara1994,s.23

issi “sıcak”tan issiçek < issi-çek “Sıcacık” (T2 46a 10)

Ek Eski Anadolu Türkçesinde şu fonksiyonlarda kullanılmıştır.

7.1. İsimlerden küçültme, sevgi, şefkat anlamı veren yeni isim, sıfat ve zarflar yapar.

kıymucağ < kıymı(k)-çağ “Kıymıkcık”

Ben hammaldım,bir kişinin oduncuğun götürüverdim, ardından bir kıymucağ kopardım destursuz dişim kurdadım, geri bıraktım.

[TTS IV.C2532s. (Müneb. XIV-XV 129-1)]

kulun “tay” dan kuluncağ < kulun-çağ “Küçük tay,yeni doğmuş tay”

Hep yuntlarınızı kuluncağlarıyla almışlar.

[TTS IV.C ,2729.s (Anter XIV.528)]

geyicek < geyi(k)-çek “Geyikçik”

Var geyicek Tanrı Taâlâ seni saklasın yavuzluğa uğratmasın,gözlerinde Able nişanın gördüm,sürmesin anın gözüne benzettim.

[TTS III.C,1677.s (Anter XIV.231)]

süñük “kemik”ten süñücek < süñü(k)-çek “Küçük kemik”

Ol kadirdir şol barınakların süñükceklerin cem idip yerli yerine koyup...

[TTS V.C3622.s. (Leys Mu. XIV-XV.435-1)]

enücek (encek) < enü(k)-çek “Enikçik,yavru”

Encegin aldırmiş ayı bigi hem

Yere urdu öz özün ey muhterem

[TTS III.C,1466.s. (İs.H.XIV-XV-351)]

göñlekçek (gönlekçek) < gönlek-çek “Yalnız bir gömlekle”

Nasrı Seyyar'ı eli ardına bağı yalınayak gönlekçek Ebu müslim'e getirdiler.

[TTS III.C,1760.s. (Müslim XV.6,144)]

kemücek < kemü(k)-çek "Kemikcik,küçük kemik"

Bir kemücek vardır insanda asla çürümez

Kim sekirdende olur,cisim ona etmişti imâd

[TTS IV.C,2410.s. (Muham.XV.306)]

7.2 Sıfatlardan sevgi, şefkat, küçültme tarz, şekil anlamı veren sıfat ve zarflar yapar.

aruç (arık) "zayıf"dan arucağ < arı(k)-çağ "Zayıfça,arıkça"

Düşü içinde yedi sığır görür

Kamu semiz şöyle ki nazik yürür

Yine görür yedi dahi arucağ

Semizleri yir tüketir dolucak

[TTS I.C,241.s. (Yuz.Şeyd. XIII.48)]

ılıcağ < ılı(k)-çağ "ılıkça"

Taze tereyağını ılıcağ su ile çalkayalar.

[TTS III.C1943.s. (Yadigâr XIV. 27-2)]

sarpçağ < sarp-çağ "Asılması güç,sarp"

Dağlar,Tanrı Taâlâ Musa'ya tecelli kılmaktan ön katı ve sarpçağ idi kaçanki Tanrı ol dağa tecelli kıldı ol dağ pare pare oldu.

[TTS V.C,,3322.s. (Enb.XIV.423)]

gökçek (göğçek,gökçek) < gök-çek "Güzel,sevimli,hoş"

Bir gökçek suretli iğit,iki bölük saçı var.

[TTS III.C,1732.s. (Yüz.Ha.XIV.62)]

tatlucak < tat-lığ-çağ "Tatlı tatlı"

Bir gün benna,hatunıyla tatlucağ söyleşirken baylık,yoksulluk sözü çıktı. Hatun eyitti.

[TTS V.C,3772.s (Ferec XV.45)]

añlun “yavaş”dan añluncağ < añlun-çağ “Yavaşça”

Otururken tonun añluncağ götüre

[TTS I.C,165.s. (Tuh.Le.XV.247)]

kısı “dar”dan kısıcağ < kısı-çağ “Daracık”

Er-Rüf (Ar.): Koltuk altındaki ve oyluklar dibindeki kısacağ yer.

[TTS IV.C,2517.s. (Terceman XV.361)]

7.3 –cağ, -cek ekinin çekim eki fonksiyonuyla da karşılaşıyoruz. Özellikle -ca,-ce,-ça,-çe çekim ekinin fonksiyonunu karşılamak için bu ek isim ve sıfatlardan “olarak,şekil,tarz” anlamında yeni zarflar türetir.

dıñsuzcek (tıñsuzcek) < dınsuz-çek “Sessizce,yavaşcağık”

...peş dıñsuzcık ma’şukuna dedi.

[TTS II.C,1135.s. (Kel.XIV. 113-2)]

arkun “yavaş,hafif”dan arkuncağ < arkun-çağ “Hafifçe,yavaşçasessizçe”

Arkuncağ eydür...

[TTS I.C,220 s.(Tebareke XIV. 21-2)]

eksücek < eksü(k)-çek “Eksikçe”

Yüz direm zeyt yağın katalar ve bir kilindürden eksücek eski sarp sirke katalar.

[TTS III.C,1416.s. (Yadigâr XIV.122-2)]

artucağ (artıcağ,artucağ) < artı(k)-cağ “Fazlaca,ziyadece “

Bular şöyle zannettiler ki hemişeği uyhularından birer artucağ uyudular.

[TTS I.C,230.s (Leys. Ar.XV,87.s)]

7.4 . İsim sıfat ve zarflardan “kuvvetlendirme,pekiştirme” anlamı ifade eden isimler,sıfatlar ve zarflar yapar.

yakıncağ < yakın-cağ “Pey yakın,çok yakın,yakıncacık”

Ki bu denlü gele yakıncağ yağı

Uzatarsa şehre gire oyağı

[TTS VI.C,4217.s. (Süh.XIV.47)]

yalıncağ (yalıncağ) < yalın-çağ “Çıplak, cascavlak, üryan”

Aç görsem doyurdum, yalıncağ görsem donattım.

[TTS VI.C,4244.s. (Dede XIV.9)]

tizcek (tizcecik) < tiz-çek “Çabucak,derhal”

Kuyu kazsam kyunun suyu tizcek çıka.

[TTS V.C,3808 s.(Ac.A:XV 163)]

sevgencek < sevgen-çek “Çok sevilen”

.....cümle meşayihin sevgenceği oldu; zevk ehlinin pişrevi..

[TTS V.C,3396.s. (Tez.Ba.XV.5)]

gericek < geri-çek “ En son, çok geri”

Uluların devleti gericek devlet bile

[TTS III.C,1666.s. (Ata.XV.20)]

7.5. Eski Anadolu Türkçesinde –cağ,-cek ekinin isimlerin üzerine gelerek âlet (araç) isimleri yaptığı örneklere de rastlanır.

elcek < el-çek “Eldiven”

El-Mukaffez (ar.): Ellerine elcek giydirilmiş ve desdivane ve kolçak giydirilmiş kimesne.

[TTS III.C,1421.s (Terceman XV.1-108)]

kolcağ (kolcağ) < kol-çağ “Kola geçirilen kılıf”

Kolçağlarından hûn-ı ada çekide olmuş akar.

[TTS IV.C,2616.s (Müslim XV . 28.6)]

bilekçek < bilek-çek “Kelepçe”

Düzün anançün evvel mend ü zencir

Bukağı hem bilekçek habse tedbir

[TTS I.C553.s. (Fazilet XVI.243)]

7.6. Bu fonksiyonlarından başka –cağ, -cek ekinin daha değişik fonksiyonlarda kullanıldığını gösteren örneklere de rastlanır.

a) –cağ,-cek eki zaman bildiren isme”ile” edatının kalıplaşmış şekliyle (-lale) birlikte gelerek yeni zaman zarfları türetir.

tañlacağ (dañlacak,tañlacağ,tañlacık) < tañla-cağ “Sabahleyinerken,şafakla beraber”

İnte oldu tañlacağ Yusuf turur

Tazisin eyerledi Yusuf binür.

[TTS V.C,3732.s. (Yüz.Şeyd. XIII.58)]

Var, tañlacağ onunla namaz kıl,dahi selâm ver.

[TTS V.C,3732.s (Yüz.Ha.XIV.211)]

b- İsimlere gelerek “benzerlik,yakınlık,gibilik” anlamı veren –msı,-msi ekinin fonksiyonunu karşılar.

koñur “yanık al, yağızimsı al” dan koñurcak < konur-cak “Konurumsuyanık ala yakın”

İş bu senin elinde bulunan koñurcak öküüz benim....

[TTS IV.C,2649.s (Sic.K. XVI.5,104)]

7.7. –cağ,-cek eki –lı ekinden sonra gelerek yer adı yapar.

yazlıcağ < yaz-lı-cağ “Yazın oturulacak yer, yazlık, sayfiye”

Yazlıcağdır haremimizdendir,ayalimi gâhi bunda gelip bağı temaşa edip eğlenirler.

[TTS VI,4456.s. (Hamza. XIV-XV 16,180)]

7.8. Zamirlere gelerek sınırlama anlamı veren kelimeler türetir.

buncağ < bu-n-cağ “Bu kadar”

Bu gez buncağ ile mazur tut.

[TTS I.C,1699.s. (Müslim XV.3,83)]

8. –cuğaz,-cügez

Eski Anadolu Türkçesinde küçültme ve sevgi anlamı yanında “merhamet, şefkat, acıma, zavallılık” gibi anlamlar veren kelimeler yapan –cugaz, -cugez eki zaman içerisinde işlekliliğini yitirmiş,yerini –cağız,-ceğiz ekine bırakmıştır.

Ek Dede Korkut kitabında hem devir, hem de saha icabı –cuğaz,-cügez şeklinde kullanılmıştır. ⁽¹⁾

kızcuğazum “Kızcağazım” (Dede Korkut Kitabı 275-1)

elçügezi “Elceğizi” (Dede Korkut Kitabı 233-9)

⁽¹⁾ ERGİN, Muharrem: Dede Korkut Kitabı II, (İndeks-Gramer), Ankara 1997, s.433

kelbçügezi “Kalpcağızı” (Dede Korkut Kitabı 26-10)

yecügez < yer-cügez “Yercik,barınakcık”

[TTS VI.C,4534,s. (Ferec. XV.201)]

begçügez < beg-çügez “Beyceğiz”

[TTS I.C,481.s. (Muneb.XV.116-1)]

evcügez (Mrzb. 22 a 11)

Kılcağaz (T.b. Neb. 85b 8)

Kurtcuğaz (Mif.Nur. 31a 6)

Toncugaz (MC 87b 13)⁽²⁾

Eski Anadolu Türkçesinde ekin –çukaz şekline de seyrek de olsa rastlanır.

kızçukaz < kız-çukaz “Kızcağız”

.....Kızçukazum çıkarsam gerektir.

[TTS IV.C,2537.s. (Anter. XIV.53)]

Muharrem Ergin bu ekin –cuk,-çük’ten çıktığını belirtir. ⁽³⁾ Bergamalı Kadri ise ism-i tasgîr (Küçültme ismi) başlığı altında –cuğaz ve –cuk eklerini verir. “k” sesi ile biten kelimelere –cuğaz ve –cuk ekleri eklendiğinde, kelimenin sonundaki k sesinin düşebileceğini belirten Bergamalı Kadri,aslında bu iki ekin aynı ek olduğunu söyler. İki ekin arasındaki fark şudur: –cuk eki çok heceli kelimelerde,-cuğaz eki ise tek heceli kelimelerde tasgîr (küçültme) yapmaktadır.

Bergamalı Kadri’nin verdiği kural Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde tespit edebildiğimiz örneklerde de geçerlidir. ⁽⁴⁾

Eski Türkçede küçültme ve sevgi fonksiyonunda –ç,-k,-ça/-çe ve –çaç/-çek ekleri kullanılır. ⁽⁵⁾

⁽²⁾ GÜLSEVİN,Gürer: Eski Anadolu Türkçesinde Ekler. Ankara 1997,s.116

⁽³⁾ ERGİN, Muharrem : Türk Dil Bilgisi,İstanbul 1998,s.166

⁽⁴⁾ GÜLSEVİN,Gürer; a.g.e, s.116

⁽⁵⁾ GABAİN,A.Von: Eski Türkçenin Grameri (Çev.Mehmet Akalın)Ankara 1995,s.43

Dolayısıyla bu dönemde –cuğaz, -cügez eki kullanılmaz. Zaten bu ekin –çak, -çek ekinin genişlemiş şekli olduğu görüşü Türkoloji çevrelerinde genel kabul gören bir görüştür.

ata “baba”dan ataçım “Babacığım”

ög “anne” den ögük “Anacık”⁽⁶⁾

ança “Biraz o kadar”

kol “kol”dan kolıcak”Kolcuk”

Orta Türkçe döneminin Karahanlı ve Harezmi sahasında kullanılmayan ek Kıpçak sahasında -çukaz,-çükez (-çukas,-çükkes) şeklinde küçültme fonksiyonunda kullanılmıştır. Hatta Kitabu’l-İdrak’te –çuğan şekline de rastlanır.⁽⁷⁾

atçukaz < at-çukaz “Atçağız” (T2 4a 7)

bunçukaz < bun-çukaz “Buncağız” (T2 4a 7)

itçükkes < it-çükkes “Köpekceğiz” (EH 105)

atçukas < at-çukas “Atçağız” (EH 105)

Çokluk şeklinde ek ,çokluk ekinden sonra gelmektedir.

bunlarçukaz < bu-n-lar-çukaz “Bunlarcağız”

Ekin -çukaz,- çükez şekline Eski Anadolu devresinde de rastlanır.

kızçukaz < kız-çukaz “Kızcağız”

Dâye eyitti: Başım üzerine ey kızçukaz

[TTS IV.C2537.s. (Anter XIV.15)]

Ek Eski Anadolu Türkçesinin ilk devirlerinden itibaren yuvarlak vokalli olarak kullanılmıştır.⁽⁸⁾

Birez sucuğaz ayağına degin üzerine saçalar (Kitab-ı Gunya 156b (11)

beygamber’ün tenindegi kıla kılcuğaz dise (Kitab-ı Gunya 163a /5)

⁽⁶⁾ TEKİN,Şinasi: Eski Türkçe (Türk Dünyası El Kitabı)Ankara 1992,s.80

⁽⁷⁾ KARAMANLIOĞLU, A.Fehmi: Kıpçak Türkçesi Grameri,Ankara 1994,s.25

⁽⁸⁾ AKKUŞ,Muzaffer :Kitab-ı Gunya,Ankara 1995,s.212

-cuğaz,-cügez eki Eski Anadolu Türkçesinde isimlere gelerek küçültme, sevgi, merhamet, şefkat, acıma anlamı veren yeni kelimeler türetir.

sucuğaz < su-cuğaz “Az miktarda su”

Karşı gelen sucuğazın tükürelere.

[TTS V.C,3576.s. (Mü.Şi. XIV-XV.87)]

ycügez < yer-cügez “Yercik,küçük barınak”

Mıhı saluna burdu,şehre yakın yerde kondu,mişede yercügez idindi.

[TTS VI.C4534.s. (Ferec.XV.201)]

begcügez < beg-çügez “Beyceğiz”

Gecede gündüzde dünya begcügezleri kapusına mülâzım olup dükeli belâlara arkuru turdular.

[TTS I.C,481.s (Müneb.XV.116-1)]

kırtcuğaz < kırt-cuğaz “Küçük kırt,kırtçağız”

...Eğer uracuk kırtcuğazlar olmayacak olursa bâsur mukaddimesi ola

[TTS VI.C ,4011.s. (Yadigar XIV.96-1)]

pulcuğaz < pul-cuğaz “Pulçağız”

Şol çuval sahibinin pulcuğazın aldım destur buyurun varayım ol kişinin hacetin bitireyim.

[TTS VII.C65.s. (Ferec. XV.21)]

taşcuğaz < taş-cuğaz “Taşçağız”

Elinde taşcuğazlar söyler idi

Muhammet Hak resulüdür der idi.

[TTS VII.C. 66.s (Ravza XV.12)]

bitcügez < bit-cügez “Bitçeğiz”

Kimdür ol süt sağubani verdüğün

Bitcügezin sirkeçüğün derdüğün

[TTS VII.C66.s. (Ruşeni XV.88)]

ercügez < er-cügez “Küçük eş,çocuk
Merdümer (Fal....göz bebeği ve ercügez
[TTS II.C,14889.s. (Caf.XVI.155-2)]

9. -cuk,-cük,-cuğ,-çük

Küçültme ve sevgi fonksiyonunu bazen bir arada, bazen de ayrı ayrı ifade eden ve son zamanlarda işlek hale gelen bir ektir.

Eski Anadolu Türkçesinde kalınlık-incelik uyumuna tâbi olan ancak düzlük-yuvarlaklık ve konsonant uyumuna tâbi olmayan ekin yuvarlak vokalli şekilleri çok kullanılmakla birlikte,düz vokalli örneklerine de rastlanır. Umumiyetle c’li şekilleri çok kullanılır. ç’li örnekleri azdır.

birezçük < birez-cük “Birazcık”

[TTS I.C,592.s. (Yadigâr XIV 6/2)]

kiçicük < kiçi(g)-cük “Küçücük”

[TTS IV.C,2555.s. (Yadigâr XIV.125/2)]

oğlançuğ < oğ(u)l-an-cuğ “Çocuk,küçük çocuk”

[TTS V.C,2929.s. (Yüz.Ha .XIV.33)]

nesnecik (nesnecük) < ne-ise-ne-cik “Az,küçük de olsa bir şey”

[TTS IV.C,2845.s. (Leys.Ar.XV.529)]

çanacuğ < çana(k)-cuğ “Çanakcık”

[TTS II.C,821.s. (Kesir XV.45-2)]

cancuḡ < can-cuḡ “Cancaḡız”

[TTS II.C,749.s (Muham.XV.372)]

kiçuciklik < kici(ḡ)-cik-lik “Küçüklük” (Gülistan Tercümesi 60a-13)⁽¹⁾

dereçük < dere-çük “Derecik” (Dede Korkut Kitabı 114-1)⁽²⁾

ḡardaşcuḡum < ḡarın-daş-cuḡ-u-m “Kardeşçiḡim” (Dede Korkut Kitabı 269-3)

kelep “bükülmiş iplik,kangalı,çile”ten kelepçük <kelep-çük “Küçük iplik kangalı (Kıssa-i Yusuf 495)⁽³⁾

-cık eki ḡ(k) sesi ile biten iki heceli kelimelere getirildiḡinde kelime sonundaki ḡ(k) sesi düşer.

gölük “eşek”ten gölücük < gölü(k)-cük “Eşekcik”

[TTS III.C, 1740.s (Ferec. XV.523)]

çanacuk < çana(k)-cuḡ “Çanakcık”

[TTS II.C ,821.s. (Kesir XV.45-2)]

kesek “parça”ten kesecük < kece(k)-cük “Parçacık,kesekçik”

[TTS IV.C,2443.s (Tuh.Le.XV 316.s)]

kemücük < kemi(k)-cik “Küçük kemik”

[TTS VI.C, 2410.s. (Envar XV.376)]

yapracuḡ < yapra(k)-cık “Yaprakcık”

[TTS VI.C ,4302.s. (Enfes XV.31)]

uşaḡ “çoluk çocuk”tan uşacıḡ < uşa(k)-cıḡ “Uşakcık, küçük çocuk”

[TTS VI.C ,3993.s. (Müslim XV.4,92)]

Ek tek heceli kelimelerden sonra geldiḡinde kökle ek arasına i,i,u,ü sesleri girebilir.

Biricik < bir-i-cik “Bir kerecik” [TTS I.C,593.s.(Müslim XV.5,2)]

-cuḡ,-cük ekinin -ca,-ce,-ça,-çe eşitlik ekinden sonra gelmek şeklinde hususi bir kullanımı da vardır.

añcacık < an-ca-cık “Ancak,o zaman o müddetçe,onun kadar”

Çün ismet ile ola meveddet

⁽¹⁾ ÖZKAN Mustafa :Mahmut B.Kadi-İ Manyâs, Gülistan Tercümesi, Ankara 1993,s.106

⁽²⁾ ERGİN Muharrem: Dede Korkut Kitabı II (İndeks-Gramer), Ankara 1997,s.432

⁽³⁾ KARAHAN , Leyla:Erzurumlu Darir, Kıssa-i Yusuf , Ankara 1994,s.64

Ancacık uzun olur muhabbet

[TTS I.C,128.s (Ley.XV)]

añıl “yavaş”dan añılcaçık < añıl-ca-cık “Yavaşcaçık”

El-inbaku (Ar.): Bir kimesne añılcaçık asurmak

[TTS I.C,153.s. (Tercemen XVI.293-2)]

Eski Anadolu Türkçesinde görülen $k > h$ ve $k > ğ$ değişimine uygun olarak ekin sonundaki k sesinin h ve $ğ$ olduğu örneklere de rastlanır.

uşacuğ (uşacığ,uşacuğ) < uşa(k)-cuğ “Uşacık,küçük çocuk,ufacık”

[TTS VI.C ,3994.s. (Kadı.XIV.248)]

uvacuğ (uvacığ,uvacuğ) < uva(k)-cuğ “Ufacık”

[TTS VI.C, 4011.s. (Şevahid XVI.257)]

Muharrem Ergin ekin Eski Türkçede bulunmadığını belirttikten sonra bu ekin, Türkçede eskiden beri görülen ve kendisinin bir eşi olan –cak,-cek ekinden gelişmiş olabileceğini ifade eder. ⁽⁴⁾

Eski Türkçede kullanılmayan ekin Karahanlı Türkçesinin önemli eseri Kutadgu Bilig’de düzlük-yuvarlaklık uyumuna tâbi olmayarak sedasız şekli ile (c’li) kullanıldığı görülmektedir. ⁽⁵⁾

baka “kurbağa”dan bakaçuk < baka-çuk “Kurbağaçık”

oğul “oğul”dan oğulçuk < oğul-çuk “Ana rahmi”

Ek kalıplaşması olayına uğrayarak sığırcık “Sığırcık kuşu” kelimesi de teşekkül etmiştir.

Kıpçak Türkçesinde de düzlük-yuvarlaklık uyumuna tâbi olmayarak daima yuvarlak vokalli ve sedasız şekli ile (ç’li) kullanılmıştır. ⁽⁶⁾

⁽⁴⁾ ERGİN, Muharrem: Türk Dil Bilgisi, İstanbul 1998, s.164

⁽⁵⁾ DİLAÇAR, Agop: Kutadgu Bilig İncelemisi, Ankara 1995, s.64

⁽⁶⁾ KARAMANLIOĞLU A.Fehmi: Kıpçak Türkçesi Grameri Ankara 1994, s.25

arslançuk < arslan-çuk “Arslancık” (T2 46b 4)

atçuk < at-çuk “Küçük at,tay” (T2 46b 7)

bebeçük < bebe(k)-çük “Göz bebeği” (EH 28)

9.1 İsim kök ve gövdelerine gelerek “küçültme sevgi” ifade eden kelimeler türetir.

ayacık < aya(k)-cık “Ayakçağız”

Ol ite Tanrı Taâlâ ayacığın gerü verdi.

[TTS I.C, 289.c (Tebareke XIV.13-1)]

oğlancuk (oğlancak) < oğ(u)l-an-cık “Çocuk küçük çocuk”

Yâ Ömer uşacak oğlancuklarım vardır,karınları açdı.

[TTS V.C, 2929.s. (Yüz.Ha.XIV.33)]

nesnecük (nesnecik) < ne-ise-ne-cik “Az küçük de olsa bir şey”

Miskin oldur ki anın elinde birez nesnecüğü ola

[TTS IV.C, 2845.s (Leys. Ar.XV.529)]

gölük “eşek”ten gölücük < gölü(k)-cük “Eşekcik”

Gördüler bir kişinin diraz-güşü çamura çökmüş,yalvardı : Yâran,gelin gölücüğü kaldıralım.

[TTS III.C, 1740.s. (Ferec.XV.523)]

kesek “parça”ten kesecük < kese(k)-cük “Parçacık,kesekçik

İbrahim eyitti İlâhi,işbu cânım kesecüğün kendü elüm ile senün aşkuna kurban kılurun.

[TTS IV.C,2443.s. (Tuh.Le.XV.316)]

kemücük (kemücek) < kemi(k)-cük “Kemikçik,küçük kemik”

Bir kemücek vardır insanla asla çürümez.

[TTS IV.C, 2410.s. (Envar XV.376)]

cancuḳ < can-cuḳ “Cancıḡaz”

Ki müminlerin oḡlancuḳlarıdır

Gönüller yimişi cancuḳlarıdır.

[TTS II.C,749.s. (Muham.XV.372)]

depecük < depe-cük “Küçük tepe,tepecik”

Daḡ eteḡince depecük gibi görünür.

[TTS II.C,1087.s. (Ta.Sel.XV.152)]

sındıḳ “makas”tan sındıcıḳ < sındı(k)-cıḳ “Küçük makas”

Torba ve cerre: 1,sındıcıḳ:30...

[TTS V.C,3437.s. (Sic.B.XV.10.9)]

yapracuḳ < yapra(k)-cuḳ “Yaprakcık”

Ve dahi her yapracuḳ ağaçtan ne vakit düşüser.

[TTS VI.C,4302.s. (Enfes XV.31)]

dernecük < derne(k)-cük “Ufak ölçüde dernek, düḡün, dernekçik”

....Çün ulaldı,gücün yettiḡince dernecük edip, oḡlunu sünnetleyesin

[TTS II.C,1113.s. (Kab.XV.235)]

9.2. Sıfatlardan “küçültme ve sevgi” ifade eden sıfatlar ve zarflar türetir.

kiçicük < kiçig-cük “Küçücük”

Eḡer peynir mayası ele girmese bir kiçicük ayu inceḡini boḡazlayalar yidürelers.

[TTS IV.C,2555.s. (Yadigâr XIV. 125-2)]

yuhacuḳ < yufḳa-cıḳ “Yufkacık,incecik,yukacık”

Boğazı altında zırhı yuḥacuk zırhtır.

[TTS VI.C,4705.s.(Fütuh XIV.51)]

yüksecük < yükse(k)-cük “Yüksekce,az yüksek”

Benim maslahatım oldur kim bir yüksecük yere çıkam ve haberi değürem,
ıraktan söylešem.

[TTS VI.C,4757.s (Kel.XIV.104)]

azcuḳ < az-cuḳ “Azıcık”

Gelmedi sana ol amelden,illâ azcuḳ geldi.

[TTS I.C,342.s. (Güzide XV.3)]

biricik < bir-i-cik “Bir kerecik”

Bu senin düşmanın ne halli kimselerdir,biricik temaşa eylesen dedi.

[TTS I.C,593.s. (Müslim XV5,2)]

Yön gösterme eki –re’den sonra geldiği örneklere de rastlanır.

ilerürecük < ilgerü-re-cük “Azıcık ileri, biraz ileri”

Pişterek (Fa)= öndünrecuk ve ilerürecük demek olur.

TTS II.C, 2046.s. (Deş.XVI.191-2)]

9.3. İsim kök ve gövdelerinden âlet ismi yapar.

Dizcük < diz-cük “Diz bağı”

Dizcük karaçuk bağlandı.

[TTS II.C,1192.s (Dede E.XIV.216)]

yancuḳ (yancık) < yan-cık “1. Kese torba,boyundan ya geçirilerek yana asılan
çanta.

Eğer inci görmez ise yancuğa

Heves eyler oğlan uşak boncuğa

[TTS VI.C, 4274.s (Ferh.XIV.5)]

yancuḡ (yancık) < yan-cuḡ “2.At zırhı,çukal”

At mı sattın gümüşlü yancuḡum isen kesil

[TTS VI.C, 4275.s. (Ata.XV.27)]

9.4. –ça eşitlik ekinden sonra gelerek küçültmeyi pekiştirme fonksiyonunda kullanılır.

arḡuncacık < arḡun-ca-cık “Yavaşcacık, hafifcecik”

Murgı şah olur başını dizine

Su seper arḡuncacık gül yüzüne

[TTS I.C,220.s.(Cam.XV.99)]

añılacık < añıl-ca-cık “Yavaşça,yavaşcacık”

El-inbaku (Ar.): Bir kimesne añılacık osurmak.

[TTS I.C,153.s. (Terceman XVI.130)]

10. -rak , -rek

Sıfatlardan “karşılaştırma,derecelendirme,pekiştirme, küçültme, benzerlik, gibilik, yakınlık” ifade eden sıfatlar ve zarflar türeten bir ektir.

Ek Eski Anadolu Türkçesinde vokal ile biten kök ve gövdelerden sonra doğrudan doğruya eklenir. Ancak ünsüzle biten kök ve gövdelere –rak,-rek şeklinde geldiği gibi –ırak,-irek,-uruk,-ürük şeklinde eklendiği de görülür. J.Eckmann, G.J. Ramstedt gibi araştırmacılar ekin başındaki vokalin türeme ses olduğunu ileri sürerken K.H. Menges, J.Deny gibi araştırmacılar da ekin başındaki vokalin aslen var olmakla birlikte gittikçe kaybolduğunu ileri sürerler. W.Bang ise ekin başındaki

vokalin ırak kelimesinden mi kaldığının yoksa türeme ses mi olduğunun tespit edilemeyeceğini ileri sürer. ⁽¹⁾

geñez “kolay,uygun”den geñezrek < geñez-rek “Daha kolay, daha uygun” [TTS III.C. 1639.s. (Enb.XIV.638)]

yeg “iyi”den yegrek (yegirek) < yeg-rek “Daha iyi, efdal” [TTS VI.C, 4484.s. (Dede XIV.138)]

tizrek (tizirek) < tiz-rek “Derhal, çarçabuk” [TTS V.C,3811.s. (Süh.XIV. 242)]

katırak < katıg-raq “Daha katı çok katı” [TTS IV.C,2349.s. (Enb.XIV.9)]

gerürek < gerü-rek “Daha geri, daha sonra” [TTS III.C, 1673.s. (Man.Tayr. XIV.262)]

incerek < ince-rek “İncecik, narin, zayıfça” [TTS III.C,2078.s. (Enfes. XV. 42)]

ulurak < uluğ-raq “Daha büyük en büyük,daha iri” [TTS VI.C,3955.s. (Sıh.Ac. Xv.27)]

sovuğurak < sovuğ-u-raq “Soğukça, az soğuk” [TTS V.C,3521.s. (Hazain XV. 22.1)]

eksükirek < eksük-i-rek “Daha eksik, çok eksik” [TTS III.C,1416.s. (Akr. XV. 25)]

degerirek < deger-i-rek “Daha değerli, çok değerli” [TTS II.C,1038.s. (Ata. XV.42)]

Çok seyrek de olsa üzerine geldiği kelimenin son ünlüsünü düşürdüğü de görülür.

eyürek (eyrek) < ey-(ü)-rek “Daha iyi”

Fitrâk: terki,âsib: ürkü

Hafrik: çirkin,eyrek: niguter (fa)

[TTS III.C,1596. S.(Genc XVI. 39)]

-rak ekindeki k sesi sedahlılaşarak g olabilir.

artuğrag < artuğ-raq “Daha fazla, çokça”

artuğrag oldu aşk oda diller ki ket kıla

⁽¹⁾ ECKMANN.Janos:Türkçede –rak,-rek ekine Dair TDAY(Belleten 1953.s.49-52)

ol oda varlığını kamusun alet kıla.

[TTS I.C, 231.s. (Kadı.XIV.12)]

aşāğarağ < aşıāa-rağ “Daha aşıāı,aşıāıca,bir derece aşıāı”

Ve ol kırk kişı ki deve yederlendi sizden aşıāarağdı.

[TTS I.C,261.s (Çev.Es.XV.243)]

Ayrıca k sesinin h olduğu da görölür.

habırağ < hab-ı-rağ “Daha hab”⁽²⁾

Umumiyetle kalınlık-incelik uyumuna tabi olan ekin çok seyrek de olsa uyuma aykırı örneklerine rastlanır.

azrek < az-rek “Daha az,azca”

Eblehin işini düzme ve ana muâvenet eyleme ana iş ve hizmet buyur amma azrek riayet ve ihsan eyle.

[TTS I.C,354.s (Saa.Pend. XVI.82)]

-rak,-rek ekinin etimolojisi hakkında farklı görüşler vardır. W.Bang ekin “ırak” kelimesinden geldiğini ileri sürmüştür. J.Deny –rak ekinin –ırak şeklinde kullanıldığını belirterek bu ekin ırak kelimesinden gelebileceği ihtimalini ortaya atmıştır. K.H.Menges de ekin ırak kelimesinden geldiği görüşünü benimser. Bütün bu görüşlere karşılık Janos Eckmann,-rak,-rek ekinin –ra- ekli bir denominal fiilin –ğ ile teşkil edilen bir deverbal isminden çıkmış olduğunu ileri süren G.J.Ramstedt’in görüşünü kabule değer görür. Ayrıca J.Eckmann’a göre ekin konsonantla biten tabanlara gelirken ortaya çıkan, ünlü türeme sestene başka bir şey değildir. Bunun sebebi Türkçe konuşanların yalnız kelime başındaki r’nin değil,hece başındaki r’nin telaffuzunda da güçlük çekmeleri olabilir. ⁽³⁾

⁽²⁾ BANGUOĞLU,Tahsin: Altosmanische sprachs tudien zu süheyl ü Nevbahar, Leibzig 1938

⁽³⁾ ECKMANN Janos: a.g.m., s.49-52

Ek Eski Türkçe’de –rak,-rek şeklinde kuvvetlendirme fonksiyonunda kullanılır.
(4)

yiğrek < yiğ-rek “Çok iyi, daha iyi” (M III 32.9)

aşnurak < aşnu-rak “Daha önce, bundan önce” (KP 32,4)

Orta Türkçe devresinin Karahanlı sahasının önemli eseri Kutadgu Bilig’de sıfatlarda karşılaştırma ve derecelendirme için –rak,-rek eki kullanılmıştır. (5)

bedük “büyük”ten bedükrek < bedük-rek “Daha büyük”

edgü “iyi”den edgürek < edgü-rek “Daha iyi”

az “az “ dan azrak < az-rak “Daha az”

Kıpçak Türkçesinde de sıfatlarda karşılaştırma görevini söze “daha” anlamı ilave eden –rak,-rek eki karşılar. (6)

andan ulurak < andan uluğ-rak “Ondan daha büyük” (T2 55b 3)

kararak < kara-rak “Daha kara” (CC 127-14)

yiğrek < yiğrek “Daha iyi” (EH 107-114)

Eski Anadolu Türkçesinde karşılaştırma eki –rak,-rek sıfat ve zarf olarak kullanılan kelimeler türetir. (7)

yiğrek urur < yiğ-rek urur (ŞD 155-13)

tizrek varayın < tiz-rek varayın (HŞ 1464)

ulurakdur < uluğ-rak-dur (ŞD 93-11)

Bu ekin -ıraq,-irek,-urak,-ürek şekillerine yalnız Eski Anadolu Türkçesinde ve bazı Türk lehçelerinde (Şor. suyuğırak “Daha cıvık”.,Kırgız azırak “Daha az”)

(4) GABAİN.A.Von: Eski Türkçenin Grameri (Çev.Mehmet Akalın)Ankara 1995,s.105

(5) DİLAÇAR, Agop: Kutadgu Bilig İncelemesi,Ankara 1995,s.61

(6) KARAMANLIOĞLU,A.Fehmi: Kıpçak Türkçe Grameri ,Ankara 1994,s.97

(7) TİMURTAŞ,F.Kadri: Eski Türkiye Türkçesi İstanbul 1994,s.90

rastlanır. Ekin bu şekline Eski ve Orta Türkçede rastlanmaz. Lehçelerin bazılarında görülen -ırak,-irek,-urak,-ürek eki hem bu şekliyle hem de -rak,-rek şekliyle kullanılmıştır. ⁽⁸⁾

eksükrek (eksükirek) < eksik-rek “Daha eksik,çok eksik” [TTS III.C,1416.s (Akr.XV. 25)]

geñez “kolay”den geñezrek < geñez-rek “Daha kolay” [TTS III.C,1639.s (Enb.XIV.638)]

azırak < az-ı-rak “Daha az” [TTS I.C,347.s (İrşad XV.145)]

10.1. Sıfat kök ve gövdelerine gelerek “daha” anlamında pekiştirme, kuvvetlendirme, karşılaştırma ifade eden sıfat ve zarflar türetir.

katırak <katıĝ-rak “Daha katı,daha çabuk”

Çalap eyitti: Âdem oĝlanı yelden katıraktır kim sağ eli birle sadaka verir sol eline duyduurmaz,riya olmasun deyi.

[TTS IV.C,2349.s (Enb.XIV.9)]

sarprak < sarp-rak “Daha çetin,daha güç”

Meĝer kızım ola demiş gel beri

Bilüsüz yola gidelim kim,çeri

Yetip ardımızdan bizi bulmaya

İşimiz dahi sarprak olmaya

[TTS V.C,3322.s. (Süh.XIV.180)]

yegrek (yegirek) < yeg-rek “Daha iyi”

Yegregi budur ki bunda kırılavuz dediler.

[TTS VI.C,4484.s. (Dede XIV.138)]

⁽⁸⁾ ECKMANN.J: a.g.m.,1953,s.49-51

yavuzrak (yavuzırak) < yavuz-raq “ En kötü,çok kötü”

Degme nevin dünyada var bir işi

Âdemiden yavuzırak yok kişi

[TTS VI.C,4430 s.(Man.Tayr. XIV.158)]

uz “uygun, münasip” dan uzrak <uz-raq “Daha uygun, daha münasip “

Süleyman eyitti: İkinize dahi kolaylı ve uzrak, hüküm bundan ayruksıdır.

[TTS VI.C,4045.s. (Enb.Xiv.602)]

ilkirek <ilk-i-rek “En önce”

Suyu dökmemek yeg idi ilkirek

Çü döktün sen imdi teyemmüm gerek

[TTS III.C,206.s. (Ferh. XIV.84)]

geñez “kolay”dan geñezrek < genez-rek “Daha kolay,daha uygun”

Pes eyittiler: Sen bizim Peygamberimizsin ve bize genezireğin sen yegrek bilirsin

[TTS III. C, 1639 s. (Enb. XIV.638)]

yücerak < yüce-raq “Daha yüce,çok yüce

Berter (Fa.): Yücerak

[TTS VI.C,4743 s. (Sıh.Ac.XV.22)]

ulurak < uluğ-raq “Daha büyük,çok büyük “

Mihter (Fa.) : Ulurak

[TTS VI.C,3955.s. (Sıh.Ac.XV.27)]

eyürek < eygü-raq < edgü-raq “Daha iyi,”

Mısır kavminin eyüreği ana zındık dirlerdi.

[TTS III.C,1596.s. (Tez.Ün.XV 63/1)]

hoşırak < hoş-ı-raq “Daha iyi,daha hoş”

...ölüm haddine irdi idi, hoşırak oldu.
[TTS III.C,1926.s. (Tez.Ün.XV.26-2)]

etlürek < et-lig-rek” “Daha etli”
Buğday tenlü, etlürek orta boylu...
[TTS VII.C,244.s. (Sic.B.XV.5,42)]

10.2. Renk ve tat sıfatlarına gelerek “gibilik,benzerlik,yakınlık” anlamı ifade eden kelimeler türetir.

Boz-ıraq < boz-ıraq “Boza yakın, bozumsu”
Eğer bozıraq ve bulanık olursa balgam galipliğine delâlet eyler.
[TTS I.C,658.s.(Teshil XIV-XV.7)]

acıraq < acığ-raq “Acımsı,acımtırak”
Süci...kekre olmaya kim kabız eylemeye, sevda eylemeye acıraq gibi ola, illâ
ağız beyene tadını.
[TTS I.C,6.s. (Hazain XV.34-1)]

kararak < kara-raq “Karamsı”
Sebdiz (Fa.): kararak at.
[TTS IV.C,2278.s. (Şamil XVI.465)]

gög “mavi”den gögrek < gög-rek “Mavimsi”
Cemest (Fa.):Cevahir kısmındandır amma bahada eksik ve dündür. Rengi
gögrek kızılığa maildir.
[TTS III.C,1728.s. (Deş.XVI.38-2)]

karayağızraq < kara-yağız-raq “Karayağıza yakın, esmerce”

Esmer (Ar.) karayağızrak buğday tenlü recül.

[TTS VII.C,246.s. (Bab. XVI. 2,7)]

10.3 Sıfatlardan küçültme anlamı veren yeni sıfatlar türetir.

sovugurak < sovuk-u-raq “Soğukça, az soğuk”

Mu’tedil sovugrak su dökünmek öyle vaktinde bedene faide kılar.

[TTS V.C,3521.s. (Hazain XV.22-1)]

sıvık “cıvık”tan sıvıgırak < sıvıg-ı-raq “Cıvıkca”

Ol kanın eyüsü, gayet latifi rengi açık, kıvamı sıvıgırağından birez kan süzülür
çiğerin yürekden yanına gelir.

[TTS V.C,3462.s. (Hazain XV.60-2)]

yoğun “kalın”dan yoğunrak < yo-ğun-raq “Kalınca”

...Eğer ak olup karalığa mâil ola, incükleri yoğunrak ola.

[TTS VI.C,4633.s. (Leys.Ar. Xv.90)]

koçurak < koçu-raq “Koyuca”

Kabı çıkmış buğday ununu süt ile yağ ile koçurak bişireler yidireler.

[TTS IV.C,2686.s. (Hazain XV.11-2)]

kalınırak < kalın-ı-raq “Kalınca, irice”

Altıncı perde: Bir deri gibi vardır kalınırak şöyle damar damar sünükte perdeden
içeri

[TTS IV.C,2187.s.(Hazain XV.47-2)]

incerek < ince-rek “İncecik, zayıfça”

Ayı gördü ki seher vaktında doğdu incerek

[TTS III.C,2078.s.(Enver XV.42)]

ulurak < uluğ-raq “Ulucu” [TTS VII.C,246.s.(Akr.XV.365)]

10.4. Zarflardan pekiştirme anlamı ifade eden zarflar yapar.

tizrek (tizirek) < tiz-rek “Derhal,çarçabuk”

Anı öldür altunu al tizrek

İrişgil gidelim hem eyle gerek

[TTS VC,3811.s. (Süh.XVI.242)]

gecirek < geç-i-rek “Geç,pek geç”

Çok eğlendin ü geldin üş gecirek

Meğer tiz usandın hem eyle gerek

[TTS III.C,1614.s. (süh.XIV.117)]

errek (ercerek) < er-rek “ En erken,erkence”

...Yani irteleyüp errek ol bağçaları yoluna kastedip girdiler.

[TTS III.C,1511.s. (Leys.Mu XV.413-2)]

öndün “önce,evvel”den öñdünrek < öndün-rek “Daha önce”

Akşamdan öñdünrek hâb haram geldi.

[TTS.VC, 3096.s. (Saa.Pend. XVI.110)]

10.5 –rak,-rek eki “ taraf “ anlamı veren kelimeler de yapar.

karşurak < karşı-rak “Karşı taraftan”

Bir sözü söyleyüp vardı ilerü

Göründü karşurak olan ol peri-ru

[TTS VII.C,247.s. (Yuz.Şems.XVI.187)]

10.6. İsim ve sıfatlardan menfilik ifade eden sıfatlar yapan –sız,-siz , -suz, -süz ekinden sonra gelerek zarf türünde kelimeler türetir.

göñülsüzirek < gönül-süz-i-rek “İstemeye istemeye”

Pes akli azlığından göñülsüzirek müselman oldu ve Süleyman’ı katı sevdi.

[TTS III.C,1771.s. (Enb.XIV.676)]

dileksüzrek < dilek-siz-rek “İstemeyerek,istemeye,estemeye”

Pes Meryem’i beslemeğe dileksüzrek boyun tuttu.

[TTS II.C,1151.s. (Enb.XIV..783)]

10.7. Zaman zarflarının üzerine gelerek yine zaman ifade eden zarflar yapar.

tañlarağ < tañla-rağ “Şafak söker sökmez”

On oğlu hazır oldu kıldı yarak

Gittiler Mısır dapa ol tañlarağ

[TTS V.C,3734.s. (Yuz.Şeyd. XIII.64)]

şimdirek < şimdi-rek “Şimdi,şimdiki halde,şu sıra”

Andan sonra eyitti ki,şimdirek ezan okuyan sen misin dedi.

[TTS V.C,3668.s. (Kesir XV.144)]

11. -şuz,-süz

İsimler hem sıfat, hem isim olarak kullanılan vasıf isimleri yapan -suz,-süz ekinin asıl görevi menfilik ifade etmektir.

Bu yüzden menfi isim yapma eki diye anılır. Fakat -sız eki mücerret olarak isimlerin menfisi olmaz. Onun için bu ek isimleri menfi yapan ek değildir. Sadece -lu,-lü vasıf isimlerinin menfisini ifade eden ektir.

Bu ek düzlük-yuvarlaklık uyumuna tâbi olmayarak daima yuvarlak vokalli olarak -suz,-süz şeklinde kullanılır. ⁽¹⁾

Ancak - çok seyrek de olsa - ekin düz vokalli şekillerine de rastlamak mümkündür.

is (issi) “sahip, malik”den issüz < is-siz “Hali, تنها, boş, sahipsiz, ıssız”

[TTS III.C,2101.s. (Dede XIV.108)]

gözsüz < köz-süz “Kör” [TTS III.C,1830.s. (Man.Tayr.XIV.131)]

aşılışuz < (Ar.) aşıl-şız “Soysuz,asaletsiz” [TTS I.C.208.s. (Kel.XIV.41-2)]

görsüz < kör-süz “Görünmeyen” [TTS III.C,1782.s (Hurş.XIV.5)]

aşşısuz < aşşı-sız “Faydasız,beyhude,boş”[TTS I.C,254.s.(Kel.XIV.77)]

ölmesiz (ölmeksüz) < öl-me-siz “Ölümsüz,ölümü bulunmayan,ebedi” [TTS V.C,3081.s.(Ga.XIVb45)]

ağılışuz < (Ar.) ağıl-sız “Baygın, bihuş” [TTS I.C,71.s. (Tez.Lâ XV.16-1)]

anlarsuz < an-lar-sız “Onlar olmaksızın” [TTS I.C,165.s. (Hazain XV.55-1)]

arısız < arığ-sız “Kirli, pis, mürdar” [TTS I.C.208.s. (Kel.XIV.41-2)]

adsız < ad-sız “Şerefsiz, kötü tanınmış” [TTS I.C,21.s. (Ata.XV.20)]

Eski Anadolu Türkçesinin ilk devirlerinde yazılan Kitab-ı Gunya’da da umumiyetle ekin yuvarlak vokalli şekilleri kullanılmıştır. ⁽²⁾

⁽¹⁾ TİMURTAŞ,F.Kadri: Eski Anadolu Türkçesi (Türk Dünyası El Kitabından) Ankara 1992,s.132

⁽²⁾ AKKUŞ,Muzaffer: Kitab-ı Gunya,Ankara 1995,s.195

ana-suz 127a/3,akıl-suz 95a/7,dil-süz 106a/8,kimse-süz 43a/4,namâz-suz
40b/4,yalan-suz 75a/3, veli-süz 39b/11

Ancak bir kelimedede ekin vokali düzdür: sebab-siz 104a/10

Ekin etimolojisi hakkında farklı izahlar vardır. W. Bang bu ekin –z fiilden isim yapma ekinin *sı- fiili üzerine gelmesiyle oluştuğunu söyler. Necmettin Hacıeminoğlu da bu görüştedir. ⁽³⁾

Buna karşı K.H.Mengen ekin isimden fiil yapma eki +sı'nın üzerine –z fiilden isim yapma ekinin getirilmesiyle önce kelime şeklinde oluştuğunu ve daha sonra eklediğini ifade eder. İlhan Çeneli'ye göre bu izah W.Bang'inkinden daha çok kabul edilebilir bir izahdır. ⁽⁴⁾

Ek Eski Türkçede kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumuna tâbi olarak –sız,-siz,-suz,-süz şeklinde menfilik ifade eden sıfat yapma fonksiyonunda kullanılmıştır. ⁽⁵⁾

yazuk “günah,suç”tan yazuk-suz “Günahsız “
ağı “hazine,mal”dan ağı-sız “Değersiz,malsız”
ilk “birinci,başlangıç”tan ilk-i-siz “ Ezeli, başlangıcı olmayan”
ög “anne”den ögsüz “Öksüz, annesi olmayan”
körk “biçim,güzellik”ten körksüz “Çirkinlik”

Ek,Karahanlı ve Harezmi Türkçesinde vokal uyumuna bağlı olarak –sız,-siz,-suz,-süz şeklinde menfilik anlamı veren sıfatlar türetir. ⁽⁶⁾

bolumsuz < bolum-suz “Layık olmayan “(KB-1715)

başsız < baş-sız “Başsız, önsüz, uçsuz” (KB.2302)

keçiksiz < keçik-siz “Köprüsüz, geçitsiz” (DLT-I,390-18)

Kıpçak Türkçesinde de umumiyetle ses uyumuna tâbi olmakla birlikte nadiren uyuma aykırı olarak kullanıldığı da görülmektedir. ⁽⁷⁾

⁽³⁾ HACIEMİNOĞLU,Necmettin: Karahanlı Türkçesi Grameri,Ankara 1996, s.15

⁽⁴⁾ ÇENELİ,İlhan: Kırım Tatarcasında Yapım Ekleri,(Çev.Mustafa Argunşah), Ankara 1997, s.15

⁽⁵⁾ GABAIN a.Von: Eski Türkçenin Grameri (Çev.Mehmet Akalın) Ankara 1995, s.45-48

azıksız < azık-sız “Azığı olmadan,azıksız” (T2 52b 13)

akçasız < akça-sız m”Parasız” (T2 52b 13)

öksüz < ök-süz “Yetim” (T2 39a 7)

tilsüz < til-süz “Dilsiz” (EH 40)

kutsız < kut-sız “Uğursuz” (T2 33a 7)

közsüz –köz-siz “Gözsüz” (T 94, CC 99,5,108,21)

Eski Anadolu Türkçesinde menfi manada sıfat yapan ekin daima yuvarlak vokalli şekilleri kullanılmıştır. Ekin düz vokalli şekillerine seyrek de olsa rastlanır.

11.1. İsim kök ve gövdelerinden menfilik bildiren sıfatlar ve zarflar yapar.

aşşı “fayda, yarar”dan aşşısız < aşşı-sız “Faydasız, yararsız, beyhude”

....Cevap verdi kim: Bir tanık ile hüküm sabit olmazdı.Pes aşşısız yere bir canavara azap verdirmediği reva görmedim.

[TTS I.C,254.s. (Kel.XIV.771)]

is “sahip, malik”den issüz < is-siz “Halî, تنها, boş, sahipsiz, ıssız”

Oğul,ocağım issüz koma,

[TTS III.C,2101 (Dede.E. XIV.225)]

adsız < ad-sız “Şöhretten düşmüş,unutulmuş olan”

Ad ile bitirir imiş er işi

Yok hesabına imiş adsız kişi

[TTS I.C,21.s. (Man.Tayr.XIV.85)]

gözsüz < köz-süz” Görmeyen,kör”

⁽⁶⁾ HACIEMİNOĞLU,Necmettin: a.g.e., s.15

⁽⁷⁾ KARAMANLIOĞLU,A.Fehmi: Kıpçak Türkçesi Grameri,Ankara 1994,s.32

Gözsüzü karanu eve givürür.

Bir mum ileyinde hoş yanadurur.

[TTS III.C,1830.s. (Man.Tayr.XIV.131)]

ağılsuz < (Ar.) ağıl-sız “Baygın,bîhuş”

Halifeyi ditremek tuttu, aklı şaştı, yere düştü, ağılsız yattı, üç güne değin başın kaldırmadı.

[TTS I.C,71.s. (Tez.Lâ.XV.16-1)]

Fiilden iş ismi yapan –ma, -me ile hareket ismi yapan –mak,-mek master ekini almış kelimelere gelerek menfilik ifade eden yeni isimler türetir.

ölmesüz < öl-me-süz “Ölümsüz, ölümü bulunmayan, ebedi”

Zi-inayet padişaktan bir kula

Kim cihanda ölmesüz dirlik bula.

[TTS V.C,3081.s. (Ga.XIV.44)]

ölmüksüz < öl-mek-süz “Ölümsüz, ebedi”

Seni kurtaravuz oddan edüben cennete ısâl

Virevüz dirlik ölmeksiz kılacak biz seni ihyâ

[TTS V.C,3081.s. (Muham.XV.217)]

11.2. Sıfatlardan menfilik ifade eden yeni sıfatlar türetir.

belüsüz < belü-süz “Belirsiz,meçhul”

Bir başı ayağı belüsüz cemaatin yöresine yörendi.

[TTS I.C,501.s. (Fütuh. XIV.9)]

arı-suz < arıg-sız “Kirli,pis,mürdar”

Asılsuz ve arısuz kişinin kulluğu ve öğütçülüğü ümit ve korku bünyadı üzerine olur. [TTS I.C,208.s. (Kel.XIV.41-2)]

11.3. Bazen de buyruginsuz, babamsız kelimelerindeki gibi iyelik ekinden sonra gelerek menfilik ifade eder.

azabunsuz < (Ar.) azab-u-n-suz “Azapsız”

Hisabınsuz azabunsuz oların

İrer onlara lutfu girdigârın

[TTS I.C,342.s. (Tennuri XV.78)]

desturunsuz < destur-u-n-suz “Destursuz, izinsiz”

Sana atası ve kardaşı desturunsuz ere uydu desinler.

[TTS II.C,1122.s. (Anter. XIV.219)]

11.4. Çokluk eki almış şahıs zamirinden sonra gelerek menfilik bildiren zarf yapar.

anlarsuz < an-lar-sız “Onlar olmaksızın”

Dilin altında iki damar var gök gök

Dil ol iki damar sebebiyle söyler, anlarsuz sukût eyler, illâ söz olmaz.

[TTS I.C,165.s. (Hazain XV.55-1)]

11.5. Aşağıdaki örnekte de fiil kökünden menfilik anlamı veren sıfat yapmıştır.

görsüz < kör-süz “Görünmeyen”
 Bugün görsüz yüzün görmeye gözler
 Çak ol gözler cihanda ya ne gözler.
 [TTS III.C,1782.s. (Hurş. XIV.5)]

12. –layın, -leyin

Çekim eki –ça,-çe,-ca,-ce gibi eşitlik fonksiyonunda kullanılmış olan –layın, -leyin eki Eski Anadolu Türkçesinde “gibi,göre,benzer” ifadesiyle isim kök ve gövdelerinden zarf ve sıfat türeten,birden fazla ekin birleşmesiyle meydana gelmiş bir ektir.

Bugünkü Türkiye Türkçesinde sadece ince şekliyle kullanılan ek Eski Anadolu Türkçesinde kalınlık-incelik uyumuna tâbi olarak –layın,-leyin şeklinde kullanılmıştır.

sulayın < suw-layın “Su gibi” [TTS V.C,3573.s. (Işk. XIV.140-1)]
 erinleyin <er-i-n-leyin “Kocası gibi” [TTS III.C,1499.s.(Enb.XIV.523)]
 bayağı “eski ,evvel”dan bayağılayın < bayağı-layın “Eskisi gibi” [TTS I.C,464.s. (Yüz.Ha.XIV.30)]

kendüleyin < kendi-leyin “Kendisi gibi” [TTS IV.C,2428.s. (Leys.Ar.XV. 15)]
 gördükleyin<kör-dik-leyin “Görür görmez” [TTS III. C,1771. s. (Ferec XV.210)]

sevdüğünleyin <sev-dik-ü-n-leyin” “Sevdiği gibi,seveceği nisbette” [TTS V.C,3395.s. (Hazain XV.10-2)]

Ayrıca ekin –ladın,-ledin şekli de var. Eski Anadolu Türkçesinin ilk eserlerinden olan Kitab-ı Gonya’da iki sayı isminde altı yerde ekin –ledin şekli kullanılmıştır. ⁽¹⁾

⁽¹⁾ AKKUŞ,Muzaffer: Kitab-ı Gonya,Ankara 1995,s.188-189

-ledin: iki -ledin 66a/8,66b/1,76a/12

Ekin etimolojisi hakkında farklı izahlar vardır. Muharrem Ergin'e göre ek isimden fiil yapma eki olan -la,-le- ile -ı,-i gerundium ekinin birleşerek bir tek haline gelmesinden sonra -n instrumental ekinin de benliğini kaybedip bu birliğe katılmasıyla meydana gelmiştir. Yani ekin aslı -la-y-ı-n,-le-y-i-n 'dir. y yardımcı sestir. Bununla birlikte ekin "ile" edatıyla i- "takip etmek" fiilinin klişeleşmiş gerundium ve instrumental şekliyle birleşmesinden (ile-i-y-i-n) çıkmış olabileceğinin de düşünülebileceğini belirten Ergin, ancak hem mana hem de şekil bakımından bu görüşü kabul etmenin güç olduğunu ifade eder. ⁽²⁾

Tahsin Banguoğlu ise iki bilelik hali (-le ve -in) ekinin üst üste gelmesiyle erkenden bir -leyin ekinin meydana geldiğini belirtir. ⁽³⁾

Zeynep Korkmaz ise eki +layın,+leyin <+la-y-ın şeklinde tahlil ederek ekin -n'li bir zarf-fiil şekliyle kaynaşmış olabileceğini belirtir. ⁽⁴⁾

Ek Eski Türkçede "gibi,benzerlik" ifadesiyle -layu,-leyü şeklinde isim ve zamirlerden zarf yapma görevinde kullanılmıştır. ⁽⁵⁾

munılayu < mu-nı-layu "Böyle,böylece" (HT VII 1854)

Orta Türkçenin Karahanlı sahasında eşitlik eki olarak -ça,-çe;Kıpçak Türkçesiyle yazılmış Tuhfetüz Zekiyye'de ,zamanı ve benzerlik görevini belirtmek için ok edatı karşılığında Türkm.'de +layın ekinin kullanıldığı belirtilmiştir. ⁽⁶⁾

kündüzleyin < күндүз-leyin "Gündüzün" [T2 73a 5. 75b 2)

keşeyin < keşe-leyin "Geceleyin" (T2 75b 6)

yağmurlayın < yağmur-layın "Yağmur gibi" [CC 143,15)

Eski Anadolu Türkçesinde ekin umumiyetle -layın, -leyin, çok seyrek olarak da -ladın,-ledin şekli kullanılmıştır. ⁽⁷⁾

⁽²⁾ ERGİN,Muharrem: Türk Dil Bilgisi,İstanbul 1998,s.174

⁽³⁾ BANGUOĞLU,Tahsin: Türkçenin Grameri,Ankara 1986,s.191

⁽⁴⁾ KORKMAZ,Zeynep : Türkçede Eklerin Kullanış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları,Ankara 1994,s.70

⁽⁵⁾ GABAİN,A.Von: Eski Türkçenin Grameri (Çev.Mehmet Akalın) Ankara 1995,s.67

Tahsin Banguoğlu –layın ekinin –ladın’dan inkişaf ettiğini,-cılayın edatının başında ekin –çe ekvatif eki olduğunu ileri sürer. ⁽⁸⁾

12.1. İsim, sıfat ve zamirlerden “gibilik, benzerlik” anlamı ifade eden zarflar türetir.

bayağı “eski,evvel”den bayağılayın < bayağı-layın “Eskisi gibi”
Çün evüme geldim ki yine bayağılayın tesbihim okuyam,namazım kılam.
[TTS I.C,464.s. (Yüz.Ha.XIV.30)]

sulayın < suw-layın “Su gibi”
Güneşten tulunur, gizlenir, aydan
Sulayın kim yuyınur degme çaydan
[TTS V.C,3573.s. (Işk.XIV.140-1)]

uğru (uğur) “gizli, sessiz”den uğrulayın < uğru-layın “Hırsız gibi, gizlice,
sessizce”

Epsen turalım, bilmez olalım, hele bir uğurlayın işdir işlediler.
[TTS VI.C,3918.s (Si.Da.XIV.313-1)]

kendüleyin < kendi-leyin “Kendisi gibi”
Ana işaret kıldı ki biz dahi kendüleyin ana hamd ü senâ kılavuz
[TTS IV.C,2428 (Leys.Ar.XV.15)]

Ekin iyelik ekinden sonra geldiği de görülür.

erinleyin < er-i-n-leyin “Kocası gibi”

⁽⁶⁾ KARAMANLIOĞLU,A.Fehmi: Kıpçak Türkçesi Grameri,Ankara 1994,s.29

⁽⁷⁾ TİMURTAŞ,F.Kadri: Eski Türkiye Türkçesi,İstanbul 1994,s.75

⁽⁸⁾ BANGUOĞLU,Tahsin: Süheyl ü Nevbahâr,Leibzig 1938,s.103-104

...Ve Ecep melikin bir avratı var idi kim ana Urbil derler idi.Kaçan Ecep kancasa gitse raiyyet üzere anı halife kor idi ve ol avrat erinleyin divana çıkar idi.

[TTS IV.C,1499.s. (Enb.XIV.523)]

12.2. –layın,-leyin eki Eski Anadolu metinlerinde –duğ, -dük isim-fiil ekinden sonra gelerek “-ınca, -ır....-maz” anlamı veren zaman zarfları yapar.

ısırdüğünlayın < ısır-dık-u-n-layın “İsırınca, ısırır ısırmaz”

Kaçan deve anıñ tazesin yise ısırdüğünlayın ölür.

[TTS IV.C,2149.s. (Si.Da.XIV.97)]

gördükleyin < kör-dük-leyin “Görür görmez”

İshak anı gördü halden hale vardı,tâkatı tak oldu. Ol kız dahi anı gördükleyin merhaba hoş geldin...

[TTS III.C.1771.s. (Ferec.XV.210)]

vardüğünlayın < bar-dık-ı-n-layın” Varınca, varır varmaz”

Andan Süleyman Paşayı Tarakçı Yiñicesi’ne gönderüp vardüğünlayın ölür.(Neşri 163-aş 2)

XIV. yüzyılın ikinci yarısına ait bir eser olan Kitab-ı Ğunya’da da –layın,leyin eki “...dığı zaman” fonksiyonunda kullanılır. ⁽⁹⁾

aldüğünlayın 125b/10, didüğünleyin 14b/11 eyitdüğünleyin 23a/13, kıldüğünlayın 125a/12, öpdüğünleyin 49a/7

12.3. Bu ek –duğ,-dük sıfat-fiil ekinden sonra geldiğinde “.....dığı gibi” anlamında kelimeler türetir.

⁽⁹⁾ AKKUŞ,Muzaffer: Kitab-ı Ğunya,Ankara 1995,s.264

sevdüğünleyin < sev-dik-i-n-leyin “Sevdiği gibi, seveceği nisbette”

Her bir endamın yur iken şol kadar sıgayalar düzeler kim her endamı göz sevdüğünleyin şekil, suret bağlaya

[TTS V.C,3395.s. (Hazain XV.10-2)]

geldüğünleyin- < kel-dik-i-n-leyin “Geldiği gibi”

Pâziden (Fa.):Mecazen adımlamak manasına geldüğünleyin el uzatmak mânasına da gelir.

[TTS III.C,1625.s. (Deka.XVI.181-1)]

ayrıldığıunlayın < ay(1)r-ıl-dık-ı-n-layın “Ayrıldığı gibi,ayrıldığı vakit”

Ol verdiği sadaka döner ,ol veren kişiden ayrıldığıunlayın ol fakire vardığı saat döner.

[TTS I.C,340.s. (Müz.XV.109)]

12.4. –layın, -leyin eki –acaq, -ecek sıfat-fiil ekinden sonra gelerek “benzerlik, uygunluk” anlamı veren kelimeler türetir.

beğenecekleyin < beğen-ecek-leyin “Beğenilecek gibi. beğenilmeye uygun”

Şakaf-ı Rusteniye bile alıp kırk yıl rikâb-ı cenap düzdü şöyle kim padişahları beğenecekleyin.

[TTS I.C,481.s. (İs.H.XIV-XV.12)]

yürüyecekleyin < yürü-y-ecek-leyin “Hareket etmesine,yürümesine elverişli”

Ulu ırmaklar olur gemi yürüyecekleyin

[TTS VI.C,4778.s (Ta.Şahi. XVI.21-2)]

12.5. Sayı sıfatlarından ve isimlerden sonra gelerek değişik anlamlarda tarz zarfı yapar.

İkileyin (ikiledin, ikileyden, ikileydin) < iki-leyin “1. İkinci olarak, ikinci defa, saniyen”

Gerü ikileyin dönder gözünü birbiri ardınca göğe bak.

[TTS III.C,2025.s. (Tebareke XIV.48-8)]

“2.Ondan sonra”

Var gusül eyle, ikileyin tevbe eyle ola kim şeytan bu vesveseyi senden kese.

[TTS III.C,2027.s (Müz. XV.312)]

ikiledin < iki-ledin “İkinci defa”

Ol kişi eyitti: İkiledin ayıt, anlayamadım.

[TTS III.C,2026.s. (Tez. Ün.XV.239-2)]

uğruladın < uğru-ladın “Gizlice”

Fisafis (Fa.): İsm-i sauttır ki fisıltı manasına ki uğruladın söylenir.

[TTS VI.C,3914.s. (Deş.XVI.158-2)]

12.6. –layın,-leyin ekinden sonra –ca eşitlik ve –cık küçültme eki gelerek “kuvvetlendirme,pekiştirme” anlamı ifade eden kelime türetir.

uğru “gizli”dan uğrulayincacık < uğru-layın-ca-cık “Pek gizli olarak, hiç sezdirmeyerek”

Hâine (Ar.) Uğrulayincacık bakmaklık

[TTS VI.C,3921.s (Bab.XVI.2,174)]

Ek bugünkü Türkiye Türkçesinde zaman isimlerinden zarf yapar.

Sabahleyin,akşamleyin,geceleyin vb.

13. –cılayın, -cileyin

Zamirlere gelerek “gibi, kadar, türlü” anlamı ifade eden kelimeler türeten, zamirlerin benzetme şekillerini yapan ektir. Eski Anadolu Türkçesinde zamirlerde eşitlik çekim eki vazifesinde çok kullanılmıştır.

Eski Anadolu Türkçesinin ilk devirlerinde –cılayın,-çileyin şeklinde kullanıldığı sanılan ek devre boyunca kalınlık -incelik uyumuna tâbi olarak –cılayın, -cileyin şeklinde kullanılmıştır.

bencileyin < ben-ci-leyin “Benim gibi” [TTS I.C,502.s. (Yunus XIII- XIV.110)]
ancılayın < an-cı-layın “Onun gibi,o kadar,öyle “ [TTS I.C,129.s. (Si.Da.XIV.89)]

sencileyin < sen-ci-leyin “Senin gibi” [TTS V.C.3382.s. (K.Ü.XV.20)]
-cılayın,-cileyin eki eki “bu” ve “şu” işaret zamirlerinden sonra araya yardımcı ses olarak n sesini(zamir n’si) alır.

buncılayın (muncılayın) < bu-n-cı-layın “Bunun gibi,böyle “ [TTS I.C. 698.s.(Dede E.XIV.8)]

şuncılayın < şu-n-cı-layın “Şunun gibi” [TTS V.C,3686.s. (Yüz. Ha. XIV.160)]

Ekin –lar, -ler çokluk ekinden sonra gelme gibi istisnai bir özelliği vardır. Bu özellik ekin aslında çekim eki olmasından kaynaklanan bir husustur.

bularcılayın < bu-lar-cı-layın “Bunlar gibi” [TTS I.C,690.s (Leys.Ar. XV.653)]

anlarcılayın < an-lar-cı-layın “Onlar gibi” [TTS I.C,164.s (Cinan XV.108)]

şunlarcılayın < şu-n-lar-cı-layın “Şunlar gibi” [TTS VII.C,63.s. (Cev.Es.XV.109)]

Muharrem Ergin ekin etimolojisi hakkında bilgi verirken bu ekin –layın,-leyin ekiyle ilgisini belirttikten sonra baştaki –cı,-ci ekinin evvelce Eski Türkçede ançulayu misalinde olduğu gibi –çu,-çü şeklinde olduğunu ifade ederek bu şeklin de –ça,-çe eşitlik ekiyle ilgisini dile getirir. ⁽¹⁾

Tahsin Banguoğlu da –layın ekinin –ladın’dan inkişaf ettiğini belirttikten sonra –cılayın ekindeki –cı’nın –çe eşitlik ekiyle ilgisini ifade eder. ⁽²⁾

Ek Eski Türkçede –çulayu,-çüleyü şeklinde ç’li ve ilk vokali yuvarlak olarak zamirlerden “gibi,kadar” anlamında kelimeler türetmede kullanılmıştır. ⁽³⁾

munculayu < mu-n-çulayu “Böyle,böylece,bunun gibi”

ançulayu < an-çulayı “Öyle,öylece,onun gibi”

Orta Türkçenin Karahanlı sahasında kullanılmayan ek Kıpçak Türkçesinde benzetme edatı “kibi” ve “kibik” yerine –cılayın,-çileyin şeklinde kullanılmıştır.

–cılayın,-cileyin eki zamirlerden “gibi,kadar,türlü” anlamı ifade eden kelimeler türetir.

bencileyin < ben-ci-leyin “Benim gibi”

Bencileyin gören kişi ben sevdiğimin yüzünü

Deli ola dağa düşe yavı kıla kendüzünü

[TTS I.C,502.s. (Yunus XIII-XIV.110)]

ancılayın < an-cı-layın “Onun gibi,onun kadar”

Andan özge Hazrete kimdir yakın

Ancılayın izzete kimdir yakın

⁽¹⁾ ERGİN,Muharrem: Türk Dil Bilgisi,İstanbul 1998,s.175.

⁽²⁾ BANGUOĞLU,Tahsin : Türkçenin Grameri,Ankara 1986,s.104

⁽³⁾ GABAIN,A.Von: Eski Türkçenin Grameri (Çev.Mehmet Akalın),Ankara 1995,s.67

[TTS I.C,129.s. (Si.Da.XIV.89)]

buncılayın < bu-n-cı-layın “Bunun gibi,böyle”

Ocağıña buncılayın avrat gelmesün

[TTS I.C,698.s. (Dede E. XIV.8)]⁽⁴⁾

şuncılayın < şu-n-cı-layın “Şunun gibi”

Dilersen kim sen dahi ol mertebeye iresin,dönünde şuncılayın kavi olgıl

[TTS V.C,.3686.s (Yüz.Ha.XIV.160)]

sencileyin < sen-ci-leyin “Senin gibi”

Ola mı sencileyin bir dahi avare gönül

[TTS V.C,3382.s. (K.Ü.XV.20)]

bularcılayın < bu-lar-cılayın “Bunlar gibi”

Yusuf eydür : Bu kağ der ki: Yâ melik iş bu kavm ki gelüp durmurlardır,hiç senin katına bularcılayın yalancı kavm bir dahi gelmemiştir.

[TTS I.C,690.s.(Leys.Ar. XV.653)]

anlarcılayın < an-lar-cı-layın “Onlar gibi”

Ol murdar işten sakınanlar anlarcılayın helâk olmayalar.

[TTS I.C,164.s. (Cinan XV.108)]

sizcileyin < siz-ci-leyin “Sizin gibi”

Size nice kim anlardan cerâhat iriştı,elem çekersiz; sizden dahi olana iriştı kim olar dahi sizcileyin elem çeküp incinürler.

[TTS VII.C,64.s. (Leys.Ar.XV.267)]

⁽⁴⁾ ancılayın,buncılayın kelimelerindeki –cılayın,-cileyin şekli bugün çekim eki özelliğini kaybetmiş, yapım eki özelliğini üstlenmiştir.

14. –cıl,-cil,-cul,-cül

Eski Anadolu Türkçesinin işlek olmayan eklerinden birisi de umumiyetle isimlerden “gibilik ,benzerlik, alışkanlık, düşkünlük” ifade eden isimler türeten –cıl,-cil, -cul, -cül ekidir.

Eski Anadolu döneminde kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumuna umumiyetle tâbi olan ekin –cıl,-cil,-cul,-cül şekli yanında ç sedasız konsonantıyla başlayan şekillerine de rastlanır. Ayrıca ekin –cır,-çır şekilleri de görülür.

gökcül < kök-çül “Mavimsi,gök rengine çalar” [TTS III.C,1737.s. (Miftah XV.111)]

adamcıl < (Ar) adem-çil “Adama saldıran(hayvan)” [TTS I.C,15.s. (Müslim XV.1,52)]

balıkçır < balık-çır “Balıkçıl” [TTS I.C,390.s. (Kel.XIV.33-2)]

balıkçır < balık-çır “Balıkçıl” [TTS I.C,390.s. (Süh.XIV.294)]

tavşancıl (Mrzb. 39b-14)

balıkçıl (Mrzb. 63a-2)⁽¹⁾

tavşancıl (Kitab-ı Ğunya 103a/9)⁽²⁾

Ekin etimolojisi hakkında Tahsin Banguoğlu'nun bir izahı vardır. –cıl ve –çıl eklerini ayrı ayrı değerlendiren Banguoğlu, akçık, kırçıl, gökçil gibi renk isimlerine gelen ve yakınlık ifade eden –çil ekinin belki tarihi çok eski olmayan bir zamanda “benek,benekli” anlamındaki çil kelimesinden doğmuş olabileceğini belirtir.⁽³⁾

Ek Eski Türkçede –çıl,-çil şeklindeydi.⁽⁴⁾

Orta Türkçenin Karahanlı sahasında renk ifade eden isimlere “gibi, benzer” anlamı veren ek –çın,-çin şeklinde kullanılmıştır.⁽⁵⁾

⁽¹⁾ GÜLSEVİN,Gürer: Eski Anadolu Türkçesinde Ekler,Ankara 1997,s.116

⁽²⁾ AKKUŞ,Muzaffer: Kitab-ı Ğunya,Ankara 1995,s.193

⁽³⁾ BANGUOĞLU,Tahsin : Türkçenin Grameri,Ankara 1986,s.167

⁽⁴⁾ ERĞİN,Muharrem: Türk Dil Bilgisi,İstanbul 1998,s.176

⁽⁵⁾ HACIEMİNOĞLU,Necmettin: Karahanlı Türkçesi Grameri,Ankara 1996,s.14

kökçin (kökşin) < kök-çin “Mavimsi,gök mavisi gibi” (KB-376)

balıkçın < balık-çın “Balıkçıl kuş”⁽⁶⁾

14.1. Ek Eski Anadolu Türkçesinde isimlere gelerek “gibilik,benzerlik, yakınlık” ifade eden yeni isimler türetir.

gökcül < kök-çül “Mavimsi,gök rengine çalar”

Fâm (Fa): Bir lâfızdır ki renklere delâlet eden kelimelerin âhirine lâhik olur; ol renge mâil olana delâlet eder. Kebûdfam derler, gökcül mânasına, siyahfâm derler karasağı manasına

[TTS III.C,1737.s. (Miftah.XV.111)]

adamcıl < (Ar.) âdem-çil “Adam gibi”

Eyittiler ey şah,ol kaç kuzu adamcıl oldu.

[TTS VII.C,62.s. (Müslim. XV.33)]

Bunu işiten şahlar ne derler bak,Haccac'ın yaylağında bir kuzu adamcıl olmuş,bu kadar asker kırdırıp hakkından gelememiş,yazık

[TTS VII.C,62.s. (Müslim XV.54)]

ağçıl < ağ-çıl “Beyazımtırak”

Sifid-fâm (Fa.): Ağçıl derler sifid-fâm manasına.

[TTS I.C,70.s. (Nimeti XVI.396)]

bozcıl < boz-cıl “Boz renkli,bozumtrak”

Merhum Tat Ali Paşa bir bozcıl burnu abraş zebun bargiri

Şehir kethudası İbrahim Çelebi'de emanet vaz'ettikte

[TTS I.C,659.s. (Sic.A.XVI.7,892)]

⁽⁶⁾ DİLÂÇAR,Agop: Kutadgu Bilig İncelemesi,Ankara 1995,s.64

14.2. İsimlere gelerek “alışkanlık,düşkünlük” anlamları veren ad ya da sıfat kurar.

balıkçır < balık-cır “Balıkçıl”

Zinhar sakıngıl tâ şol balıkçır bigi olmayasın kim bir yengeci helâk eylemeğe düşürtü,kendinin canın yeledi.

[TTS I.C,390.s. (Kel.XIV.33-2)]

balıkçır < balık-çır “Balıkçıl”

Balıkçır balık ile içmişti ant

Örümcek şeyüptü sinekten kement

[TTS I.C,390.s. (Suh.XIV.294)]

-cıl,-çıl,-çın,-çin,-çır,-çir ekleri pek seyrek hallerde ek kalıplaşmasına uğrayarak birtakım hayvan isimleri de yapmıştır. Kaşg. Osm. balıkçın “balığa düşkün, balık yiyen bir kuş” (Div.Diz.Wb.II,1997; Zenk 171); Kaşg., Eski Anad.Tkç. “balıkçır”; Çağ., Kaz. balıkçıl “boz renkli bir kuş” (Pdc.154); sıcaçıl “doğan kuşu” (göst.e.365);Osm.tavşancıl, Çağ, Kaz. tuşancıl “kartal” (göst.e.234;Kasm. III s 13; Ost.Gr.94)⁽⁷⁾

15. -sı,-si

Eski Türkçeden beri isim ve sıfatlardan “gibi,benzer” anlamı veren sıfatlar yapan -sı ,-si eki,Eski Anadolu Türkçesinde de kullanılmış,az işlek olan ama canlılığını muhafaza eden bir ektir.

Ek Eski Anadolu Türkçesinde kalınlık-incelik uyumuna tâbi olmakla birlikte,düzlük-yuvarlaklık uyumuna tâbi olmayarak daima düz vokalli kullanılmıştır. Ek Eski Türkçede -sığ,-sig şeklinde iken Batı Türkçesine geçişte ğ ve g sesi düşmüş

⁽⁷⁾ KORKMAZ,Zeynep; Türkçede Eklerin Kullanış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları,Ankara 1994,s.42

ancak bu tür ses olaylarında meydana gelen vokal yuvarlaşması bu ekte görülmemiştir. Bunda, eke şekil bakımından benzeyen –sı,-si iyelik ekinin imlasının etkisi olduğu düşünülebilir. ⁽¹⁾

Ekin yuvarlak vokalli şekillerine çok seyrek rastlanır.

ayrıksı < ayrık-sığ “Başka,başka türlü,farklı”

[TTS I.C,336.s. (Yunus XIII-XIV 43)]

artuksı < artık-sığ “Fazla olarak,daha başka”

[TTS I.C,240.s. (Çeng.Dâi XV.260)]

ersı < er-sig “Er gibi”

[TTS VII.C,259.s. (Caf.XVI.155-2)]

ılısu (ulusı) < ılı(k)-sığ “Ilıca, ılıcak, sıcak su kaynağı”

[TTS III.C,1942.s. (Ferh. XIV.23)]

ulusı (ılısu) ılı(k)-sığ “Ilıca, ılıcak, sıcak su kaynağı”

[TTS III.C,1942.s. (Hurş.XIV.41)]

Tahsin Banguoğlu ekin etimolojisini isimlerden benzerlik fiili yapan –si- eki ile fiillerden benzerlik sıfatı yapan düşmeli –(ı)g ekinin birleşmesi şeklinde açıklar. ⁽²⁾

Eski Türkçede –sığ,-sig şeklinde “gibi,benzer” anlamında yeni kelimeler yapmıştır. ⁽³⁾

ķulsıg < ķul-sıg “Kul gibi,köle gibi”

begsig < beg-sig “Bey gibi,beye yakışır. “

adın “başka”dan adınsıg < adın-sıg “Başka türlü seçkin”

Orta Türkçe döneminin Karahanlı sahasında isimlere –sığ,-sig şeklinde gelerek “benzer, gibi” anlamında kelimeler türetmiştir. ⁽⁴⁾

⁽¹⁾ ERGİN,Muharrem : Türk Dil Bilgisi,İstanbul 1998,s.170

⁽²⁾BANGUOĞLU,Tahsin: Türkçede Benzerlik Sıfatları,Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten) 1957,s.13-27

⁽³⁾ GABAIN,A.Von: Eski Türkçenin Grameri (Çev.Mehmet Akalın)Ankara 1995.s.48

⁽⁴⁾ HACIEMİNOĞLU,Necmettin: Karahanlı Türkçesi Grameri,Ankara 1996,s.15

begsig < beg-sig “Bey gibi” (KB-235)

kulsıg < kul-sıg “Kul gibi” (KB-809)

arsıg < ar-sıg “Aldanmış gibi” (DLT-I 242-24)

Kıpçak Türkçesinde ise –sı ve –sıy şeklinde kullanılmıştır. ⁽⁵⁾

avursı CC 61,6; ağırısıy CC 61,6 “Hürmete lâıyk, muhterem “

Ek Eski Anadolu Türkçesinde isimlerden “gibilik, benzerlik, yakınlık, tarz “ anlamı ifade eden zarflar yapar.

ayrıksı < ayrık-sıg “Başka,başka türlü,farklı”

Nice söyler isen sen hakkı söyleme

İcazet yoktur ayrık-sı meyle

[TTS I.C,336.s (Yunus XIII-XIV 43)]

Çarh benim üstüme ayruhsı çevrindi.

[TTS I.C,336.s. (Fütuḥ.XIV.266)]

artuksı < artık-sıg “Fazla olarak,daha başka”

İl ilden gerçi kim ayruksı almaz

Ya bu eksik ya ol artuksı olmaz.

[TTS I.C,240.s. (Çeng.Dâi XV.260)]

ersi < er-sig “Er gibi”

Merd-âsâ (Fa.): Ersi yani er gibi ⁽⁶⁾

[TTS VII.C,259.s. (Caf.XVI.155-2)]

ķurumsı < ķurum-sıg “Kül, yakılmış şeyin külü”

Çakmak çakıp od yaktı:dahi kepeneginden ķurumsı edip yakasına bastı.

[TTS IV.C,2749.s. (Dede XIV.23)]

⁽⁵⁾ KARAMANLIOĞLU,A.Fehmi : Kıpçak Türkçesi Grameri,Ankara 1994,s.33

⁽⁶⁾ Bu örnekte küçümseme anlamı da sezilir.

ayrukşı < ayruk-sığ “Başka, daha başka” (KY 602)

[Erzurumlu Darır,Kıssa-i Yusuf (Haz.Dr.Leyla Karahan)Ankara 1994, s.65]

Bu ek bugünkü Türkiye Türkçesinde yerini –msı ekine bırakmışsa da özellikle kelime ve terim türetmede hâlâ kullanılmaktadır. ⁽⁷⁾

maymunsular TS “...dört elli memeliler takımı”

otsu TS “ot gibi olan”

süngersi TS “sünger gibi özellikleri olan”

ölümsü TS “ölümü andıran”

zeytinsi TS “ tek çekirdekli ve eti olan (meyva)

16. –lak,-lek

İsim kök ve gövdelerinden yer ismi yapan –lak,-lek eki Eski Anadolu Türkçesinde sık kullanılmayan eklerdendir.

Ek kalınlık-incelik uyumuna tâbi olarak –lak,-lek şeklinde kullanılmıştır.

sulağ < suw-la-ğ “Su alınacak, su içilecek yer, suvat” [TTS V.C, 3572.s. (Çeng.Dâi XV.244)]

kışlağ < kış-la-ğ “Kışın barınılan yer” [TTS IV.C,2521.s. (Salâtin XV. 23)]

yaylağ < yay-la-ğ “Yazı geçirmeye mahsus yer,yayla” [TTS VI.C,445.s. (Selim XVI.242)]

Eski Anadolu Türkçesinde sık görülen bir ses değişikliği (k > ğ) sebebiyle ekin –lağ şekli de vardır.

kışlağ < kış-lağ “Kışın barınılan yer” [TTS IV.C,2522.s. (Şeref. XVI.119)]

⁽⁷⁾ BANGUOĞLU, Tahsin : a.g.m., s.20

Ekin son sesi ğ'nın düştüğü örneklere de rastlanır.

yazla < yaz-la-ğ “Yayla”

Yazın yazlada ve yayın yaylak yerlerde yürüyeler. [TTS VI.C,4456.s. (Ta.Sel. XV.16)]

Ek isim kök ve gövdelerinden fiil yapan –la,ekiyle fiilden isim yapan –k ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir. ⁽¹⁾

Ekin sonundaki ğ sesi düştüğünden ek bugünkü Türkiye Türkçesinde –la,-le şeklinde yer ismi yapmada kullanılmaktadır.

Ek Eski Türkçede –lağ,-lek şeklinde isimlerden yer ismi yapma fonksiyonuyla kullanılmıştır. ⁽²⁾

kışlağ < kış-la-ğ “Kış geçirilen yer,kışla”

yaylağ < yay-la-ğ “Yaz geçirilen yer,yayla”

-lak,-lek eki Karahanlı Türkçesinin en önemli eseri Kutadgu Bilig’de –lak,-lek şeklinde yer ifade etme fonksiyonuyla kullanılmıştır. ⁽³⁾

otlak < ot-lak “Otun bulunduğu yer”

kışlak < kış-la-k “Kışın oturulan yer”

Kıpçak Türkçesinde de –lak,-lek şeklinde yer bildiren kelime türetme fonksiyonuyla kullanılmıştır. ⁽⁴⁾

çırlak < çır-la-k “Küçük dere” (EH 42)

kışlak < kış-la-k “Kışla,kışlanılan yer “ (T2 38a 8)

otlak < ot-la-k “Otlak” (T 56 (8),T2 23b 5)

yaylak (yaylav) < yay-la-k “Yayla,yazlık” (T2 35a 8)

⁽¹⁾ HATİPOĞLU, Vecihe: Türkçenin Ekleri, Ankara 1981, s.94

⁽²⁾ GABAIN, A. Von: Eski Türkçenin Grameri (Çev. Mehmet Akalın), Ankara 1995, s.45

⁽³⁾ DİLÂÇAR, Agop: Kutadgu Bilig İncelemesi, Ankara 1995, s.65

16.1. Ek Eski Anadolu Türkçesinde yer ifade eden kelime türetmek amacıyla – lak,-lek,-lağ,-leğ şeklinde kullanılmıştır.

bor “sürülmemiş, otsuz “dan borlağ < bor-la-ğ “Sürülmemiş tarla”

Bagım ile borlağımı nideyim

Hanumanı kime koyup gideyim.

[TTS I.C,639.s. (Man.Tayr. XIV.254)]

sulağ < suw-la-ğ “Su alınacak,su içilecek yer,suvat”

Durağım Ravza-i Rıdvân içinde

Sulağım Çeşme-i Hayvan içinde

[TTS V.C,3572.s. (Çeng. Dâi XV.244)]

kışlak < kış-la-ğ “Kışın barınılan yer”

Yazın ederler idi dağı yaylak

Ovasın eylemişler idi kışlak

[TTS IV.C,2521.s. (Salâtin XV.23)]

yaylak < yay-la-ğ “Yazı geçirmeye mahsus yer,yayla”

Karşı yatan kara tağı sorar olsam yaylak kimin ?

[TTS VI.C,4445.s. (Dede E.XIV.102)]

kışlağ < kış-la-ğ “Kışın barınılan yer”

Her zamanda ol kara dağ ve ol gaar-ı pür dağ ben sitem dideye kışlağ ve makam-ı ferağdır.

[TTS IV.C,2522.s. (Şeref XVI.119)]

otlak < ot-la-k “Mera,çayır”

Çerâğâh (Fa.) : Otlak, Arabisi mer’adır.

⁽⁴⁾ KARAMANLIOĞLU,A.Fehmi: Kıpçak Türkçesi Grameri,Ankara,1994,s.39

[TTS V.C,3029.s. (Miftah XV.70)]

yazla < yaz-la-(ğ) “Yayla”

Yazın yaylada ve yayın yaylak yerlerde yürüyeler.

[TTS VI.C,4456.s. (Ta.Sel.XV.16)]

döllek < döl-lek “Koyunların kuzuladıkları yer”

Zıkr eden Eyerci yerinin kışlasın ve döllegün ve otlakın kara Balı’ya ve Kemalçe’ye maan yılda atuz akça mukataaya verdi.

[TTS II.C,1236.s(Sic.B.XV.10,56)]

daz (taz) “kel,saçsız” tazlak < taz-lak “ Saç olmayan baş,saç olmayan yer”

Şol tazlak melunlar,Muhammed dini düşmanları kim sığır gibi yirler,ayu gibi kalkışurlar...

[TTS II.C,1032.s. (Tuh.Le. XV.338)]

16.2. -lak,-lek ek yön bildiren zarflardan “ az, azıcık, birazcık ” anlamı ifade eden zarflar yapar.

ilerilek < ilgeri-lek “ Az ileri”

Buradan biraz dahi ilerilek yürüyerek gördü kim bir avrat bir kapıdan başın çıkarmış bakar.

[TTS III.C,2046.s. (Müz.XV.59)]

gerilek < kirü-lek “Geriye doğru, az geri”

Kıtabı açup okudu, hüdhüd birez gerilek varup turdu.

[TTS III. C, 1666. s. (Leys. Ar. XV. 156)]

anarı “öte, o bir taraf”dan anarлак < anar(ı)-lak “Az öte, az ileri”

Donlarım al gömleğimi at beri

Çıkayım sudan anarлак git geri

[TTS I. C. 123. s. (Cam. XV.73)]

aşagralak < aşag(1)-ra-lak “Biraz aşağı, aşağı doğru”

B u dahi bir âfet-i âmdir evvelkiden aşagralakdır selâmet olmaz bundan dahi illâ şol kimseler kim âkıl ola.

[TTS I. C. 262. s. (Müneb. XV. 216.2)]

17. –ar,-er,-şar-şer

Asıl sayı isimleriyle miktar bildiren kelimelerden “üleştirme, paylaşırma” anlamı veren sıfatlar türeten –ar,-er,-şar,-şer eki Eski Anadolu Türkçesinde işlek olmayan eklerdendir. Aslında ek –ar,-er şeklindedir. Ancak “beşer” üleştirme sayı sıfatının be-şer şeklinde hecelenmesinin etkisiyle ekin –şar,-şer şekli de ortaya çıkmıştır.

Ek Eski Anadolu Türkçesinde kalınlık-incelik uyumuna tâbi olarak –ar,-er, -şar,-şer şeklinde kullanılmıştır.

buçuğ “yarım”dan buçuğar < buçuğ-ar “Yarımşar “ [TTS I.C,674.s. (Mü. Şi.XIV-XV.102)]

dörtşer <tört-şer “Dörder” [TTS II.C,1241.s. (Muham.XV.458)]

Necmettin Hacıeminoğlu ekin etimolojisini ekin, önce –a,-e eki ile fiil, daha sonra –r eki ile isimleştiği şeklinde izah etmiştir. ⁽¹⁾

Ek Eski Türkçede –ar,-er,-rar,-rer şeklinde üleştirme fonksiyonuyla kullanılmıştır. ⁽²⁾

üçer kata < üç-er kata “Üçer defa” (U 29,15)

⁽¹⁾ HACIEMİNOĞLU,Necmettin : Karahanlı Türkçesi Grameri,Ankara 1996,s.63

⁽²⁾ GABAIN,A.Von: Eski Türkçenin Grameri (Çev.Mehmet Akalın) Ankara,1995,s.75

bişer yüz erin barıp < biş-er yüz erin barıp “Beşer yüz er(adam)le gelip...” (KP 24,2)

yitirer (yitişer) “Yedişer” (Suv.534,1)

altırar ygrmu “Altışar” (Höllen Z.50)

-rar,-rer ekinin -şar,-şer ekinde olduğu gibi hecelemeden dolayı (bi-rer) şeklinin ortaya çıktığı sanılmaktadır.

Orta Türkçenin Karahanlı ve Harezmi sahasında üleştirme sıfatları -ar,-er şeklindedir. ⁽³⁾

birer < bir-er “Birer, biraz, ara sıra” (KB 192)

İnstrumental ekinin birin birin “birer birer” şeklinde üleştirme fonksiyonunda kullanıldığı da görülür. ⁽⁴⁾

Kıpçak Türkçesinde de sayı isimlerinden üleştirme sıfatları -ar,-er,-şar,-şer şeklinde yapılır. ⁽⁵⁾

birer < bir-er “Birer” (T2 17b 9,61b 13,kk 68)

ikkişer < ikki-şer “İkişer” (T2 61b 13)

dörter < dört-er “Dörder” (T2 61b 13)

altışar < altı-şar “Altışar” (T2 62 a 1)

İkileme şeklinde de kullanılır.

teker teker < tek-er tek-er “Tek tek” (T2 27b 9,62a 9)

-ar,-er,-şar,-şer eki Eski Anadolu Türkçesinde sayı ve miktar bildiren isimlerden üleştirme,paylaştırma anlamı veren sıfatlar yapar.

buçuğ “yarım”dan buçuğar < buçuğ-ar “Yarımşar”

⁽³⁾ HACIEMİNOĞLU,Necmettin : a.g.e., s.63

⁽⁴⁾ YÜCE , Nuri: Türk Dili, Türk Ansiklopedisi, XXXII.C. Ankara 1981,s.445-530

⁽⁵⁾ KARAMANLIOĞLU,A.Fehmi: Kıpçak Türkçesi Grameri,Ankara 1994,s.102

Ve helile-i Kâbüli ve soru helileyi buçugar direm şahm-i hanzal ve sakmanya ile birer direm...

[TTS I.C,674.s. (Mü.Şi. XIV.XV 102)]

dörtşer < tört-şer “Dörter”

Şulav kim bunların kaydın yidiler

Bulusar dörtşer cennet dediler.

[TTS II.C,1241.s. (Muham.XV.458)]

18. -dı,-di

Tabiat taklidi isimlerden yeni isimler türeten ektir. Özellikle iki heceli –ir ve –il ile uzatılmış yansımalara gelir.

Eski Anadolu Türkçesinde umumiyetle sedasız şekli olan d’li şekliyle kullanılmakla birlikte ekin seyrek de olsa t’li şekillerine de rastlamak mümkündür. Ayrıca ekin kalınlık- incelik uyumuna tâbi olduğu düzlük -yuvarlaklık uyumuna ise tâbi olmadığı görülmektedir. Ekin –dı,-di,-du,-dü şekilleri kullanılmıştır.

çağıldı < çatıl-dı “Çatırtı [TTS II.C,834.s. (Anter XIV.2,415)]

çağıldu < çağıl-du “Şakırtı,takırtı” [TTS II.C,800.s. (Anter XIV.2,626)]

düpültü < düpül-tü “Gümbürtü,gürültü,patırtı,çarpıntı” [TTS II.C.1326.s. (İs.H.XIV-XV.749)]

gümürdi < gümür-di “ Gümbürtü,gürültü,homurtu”[TTS III.C,1861.s.(İs.H. XIV-XV.594)]

küpürdi < küpür-dü “Patırtı, gümbürtü” [TTS IV.C,2773.s.(Dah.XIV.110)]

taşıldı < taşıl-du “Tapırtı” [TTS V.C,3741.s. (Hay.XV.)]

muşultı < buşul-tı “Mışıl mışıl uyuyanın nefes alışışı” [TTS IV.C.2820.s. (Kab.XV)]

cıvıldı < cıvıl-dı “Fısıltı” [TTS II.C,771.s. (Leys.Ar.XV.578)]

çivıldı < çivıl-du “Fısıltı” [TTS II.C,771.s. (Leys.Mu.XV.370-2)]

kımırtı < kımır-tı “Kımıltı,hareket “ [TTS IV.C,2487.s. (Ruşeni XV.42)]

Ek Eski Anadolu Türkçesi döneminde tabiattaki taklidi isimlerden yeni isimler türetmiştir.

çatıldı < çatıl-dı “Çatırtı”

Bir gürültü oldu, çatıldı koptu, her taraftın od yalını belürdü.

[TTS II.C,834.s.(Anter XIV.2,415)]

çağıldu < çağıl-du “Şakırtı, takırtı”

Kılıç çağıldusından kulaklar sağır oldu.

[TTS II.C,800.s.(Anter XIV.2,626)]

düpültü < düpül-tü “Gümbürtü, gürültü, patırtı, çarpıntı”

Gürz-i giranlar düpültüsü pulat kalkanlar küpültüsü be-evc-i âsmana yetti.

[TTS II.C,1326.s. (İs.H.XIV-XV.749)]

gümürtü < gümür-tü “Gümbürtü, gürültü, homurtu”

Elmanın otuz üçüncüsüne el sunduğum dem kulağıma gümürtü avazesi dokundu.

[TTS III.C,1861.s.[İs.H.XIV-XV.594]]

küpürdi < küpür-di “Patırtı, gümbürtü”

Beni alıp giderken negehanı

Başından nerdübanın ittim anı

Heman ol dem yıkıldı indi andan

Küpürdisin işittim bir zamandan

[TTS IV.C,2773.s. (Dah.XIV.110)]

tapıldı < tapıl-du “Tapırtı”

Gözden sıçan,göz irdiği yerden tapıldusun işitir.

[TTS V.C,3741.s.(Hay.XV)]

muşultı < mışıl-tı “Mışıl muşıl uyuyanın nefes alışı”

Ah anın bigi uyku kanda ele girür ki yanında muşultı ola.

[TTS IV.C,2820.s. (Kab.XV.)]

cıvıldu <cıvıl-du “Fısıltı”

Nazar kılmaz mısın yâ Muhammed şol kimselere kim ortalarında cıvıldu ile söyleşmekten nehy olundular.

[TTS II.C,771.s. (Leys.Mu.XV.274-1)]

ķımırıtı < ķımır-tı “Kıymıtı, hareket”

Ki ol dem ki tükürdün sen yüzüme

Kımırıtı geldi nefsimden özüme

Karıştı Hak işine nefsin işi

Pes ol işi nice işleye ķişi

[TTS IV.C,2487.s. (Ruşeni XV.42)]

samırdı < samır-dı “Hımırıtı,sayıklama tarzında çıkarılan ses”

Hâcip,buyruk mücebince Delle’yi bir sandıka koydu mihter-i mellâhana ısmarladı. Mihter sandık gemiye koydu,su içinde giderken Delle eyitti. Gülbahar, Nevbahar, Hucestel...Bu ne yerdir dedi. Düşmüdür ola mı dedi. Mellâh samırdı eşitti,eyitti: Bu ma’ruflardan bir ķişi imiş,buna izzet ideyim,gark etmeyeyim,göreyim dedi,sanduku açtı

[TTS V.C,3291.s.(Ferec. XV.504)]

19. –man,-men

Eski Anadolu Türkçesinde pek işlek olmayan eklerden birisi olan –man, -men eki umumiyetle üzerine geldiği isimlerden mübalağa ve benzerlik ifade eden isimler türetir.

Ekin kalınlık-incelik uyumuna bağılı olarak –man,-men şekli vardır.

evcümen < eb-çi-men “Evine bağlı” [TTS III.C,1567.s. (Kab. XV.231)]

arzuman < arzu-man “İstek, arzu, iştihak” [TTS I.C,242.s. (Alâ XVI.57)]

kölemen < köle-men “Köle” [TTS IV.C,2691.s. (Atai.Ha.XVI.110)]

Sezai Güneş ekin etimolojisiyle ilgili olarak şahıs isimleri türeten –man,-men ekinin yabancı bir dilden –muhtemelen Farsçadan- dilimize geçmiş olabileceği görüşünü dile getirir. ⁽¹⁾

Ek yukarıda da ifade ettiğimiz gibi umumiyetle isimlerden mübalağa ve benzerlik ifade eden kelimeler türetir.

evcümen < eb-çi-men “Evine bağlı”

Ve bir avrat ki erden temasını götüre ve arzusu ayruk ere düşe kedbanu olmaya yani evcümen olmaya

[TTS III.C,1567.s. (Kab.XV.231)]

arzuman < arzu-man “Arzu,istek,iştihak”⁽²⁾

Aşk değmeye nasib olmaz

Aşk dilin değmesi bilmez

Ehl-i aşka arzu kalmaz

Birikir cümle arzuman

[TTS I.C,242.s. (Alâ XVI.57)]

kölemen < köle-men “Köle”

Zevci olan nikbeti köhne puluç

Ya çelebi ya kölemen ya uluç

[TTS IV.C,2691.s. (Atai.Ha.XVI.110)]

Ek, ek kalıplaşması olayına uğrayarak mübalağa ve benzetme ifade eden isimlerle somut isimler türetmiştir. ⁽³⁾

⁽¹⁾ GÜNEŞ,Sezai : Türk Dil Bilgisi,İzmir 1997,s.96

⁽²⁾ Bu kelimedede ekin kelimesinin anlamına katkısı yoktur,ek fazlalıktır.

Akman “Gici yüzde bir oymak adı”, karaman < kara-man “Çok kara, bir cins koyun “, şahıs adı yapar. Karamanoğlu Mehmet Bey; Türkmen < Türk-men “çok kuvvetli, Oğuz grubunda bir etnik zümrenin adı”, kölemen “siyasi bir Türk zümresinin adı”; kösemen “sürünün önünde giden ve çok tos yapan çok”; Dikmen “Ankara’da bir semt adı”.

20. –cağaz,-cegez

Eski Anadolu Türkçesinde –cagaz,-cegez şeklinde zarflardan yeni zarflar türeten ek çok işlek değildir.

Ek kalınlık-incelik uyumuna tâbi olarak –cagaz,-cegez şeklinde kullanılır.
tizcegez < tiz-cegez “Çabucak, hemen” [TTS V.C,3807.s.(Süh.XIV.185)]
anıl “yavaş”dan anılcağaz < anıl-cagaz “Yavaşçacık”

Ekin –cak,-cek küçültme eki ile mübalağa ve kuvvetlendirme ifade eden –aç,-ez veya –z ekinin birleşmesinden teşekkül ettiği düşünülebilir.

Ek yukarıda da ifade edildiği gibi zarflardan pekiştirme,kuvvetlendirme, mübalağa anlamı ifade eden yeni zarflar türetir.

tizcegez < tiz-cegez “Çabucak,hemen”

Yine tizcegez atın atlandı ol

İki dün gün açlığa katlandı ol

[TTS V.C,3807.s. (Süh.XIV.185)]

anıl “yavaş”tan anılcağaz < anıl-cağaz “Yavaşçacık”

Çıkardılar anılcağaz bağdan

Nitekim çekerler kılı yağdan

[TTS I.C,153.s. (Süh.XIV.93)]

⁽³⁾ KORKMAZ,Zeynep : Türkçede Eklerin kullanım Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları,Ankara 1994,s.42-43

21. -lu....-lu(-lü...-lü)

Eski Türkçeden beri birbirine yakın iki kelimedede çift olarak kullanılan ek “bir arada olma,beraber olma” anlamı ifade eder. İsim ve sıfatlardan yeni sıfatlar yapan –lı ekine hem şekil hem de manaca benzediği için bu ekle karıştırıldığı da görülmüştür.

Eski Anadolu Türkçesinde ekin dönemin ses yapısına uygun olarak umumiyetle yuvarlak vokalli şekillerine rastlanmıştır. ⁽¹⁾

gelimli gidimli < gel-i-m-li git-i-m-li “Gelinip gidilen “[TTS III.C,1626.s (Dede XIV.147)]

ertelü gecelü (irteli gicelü) < erte-li gece-li “Sabahlı,akşamı,sabah akşam” [TTS III.C,1518.s. (Tuh.Le.XV.349)]

Bu ek Dede Korkut Kitabında da yuvarlak vokalli olarak kullanılmıştır. ⁽²⁾

dünlü günlü 263-3; karalu göklü 103-4,104-2,105-4; saglu sollu 133-5

Eski Anadolu Türkçesi döneminin ilk eserlerinde Kitab-ı Gunya’da ekin yuvarlak şekilleri çok kullanılmakla birlikte düz şekillerine de rastlamak mümkündür. ⁽³⁾

dün-lü gün-lü 20a/5,er-lü avrat-lu 81b/11,irkek-lü dişi-lü 156b/9,sen-lü ben-lü 163a/13,dün-li gün-li 28a/13

Eski Türkçede bu ek tenri-li yer-li “gök ve yer,yer gök birlikte”;beg-li budun-lu “bey ve halk,bey halk bir arada, bey ve halkın topluluğu” edgü-li ayıg-ı “iyi ve kötü, iyi kötü bir arada, iyili kötülü” şeklinde kullanılmıştır. ⁽⁴⁾

Ek Eski Anadolu Türkçesinde isim kök ve gövdelerinden “bir arada olma, beraber bulunma” anlamı veren isimler türetir.

gelimli gidimli < gel-i-m-li gid-i-m-li “Gelinip gidilen”

⁽¹⁾ Ekin yuvarlak vokalli olarak kullanılmasının sebebi için –lu,-lü ekine bakınız.

⁽²⁾ ERGİN,Muharrem : Dede Korkut Kitabı II (Gramer-İndeks) Ankara 1997,s.435

⁽³⁾ AKKUŞ,Muzaffer: Kitab-ı Gunya,Ankara 1995,s.194

Gelimli gidimli dünya sonucu ölümlü dünya

[TTS III.C,1626.s (Dede XIV.147)]

ertelü gecelü (irteli gicelü) < erte-lü gece-lü “Sabahlı,akşamı,sabah akşam”

Oruç tutmağa gücü yetmezse altmış yoksulu ertelü gecelü doyursa gerek.

[TTS III.C,1518.s. (Tuh.Le.XV.349)]

yemli yemişli < yem-li yemiş-li “Sebzeli, meyvalı bağı bahçeli”

Merv kadısının bir yemli yemişli bağı ve bir Mübarek adlı bir salih abdi var idi.

[TTS. VI.C,4523.s. (Tibr. XVI.209)]

22. -z

Türkçede çok eskiden beri var olduğu sanılan -z eki Eski Anadolu Türkçesinde de kullanılmış,işlek olmayan eklerden biridir. Tahsin Banguoğlu ekin,asıl fonksiyonunu Eski Türkçeden önce kaybettiği kabul ederek,biz ve siz çokluk şekillerinin de bu ekle ben ve sen kelimesinden gelebileceğini ifade eder. Hatta boynuz,omuz,diz,göz gibi ikili organ adlarında da bu ekin bulunabileceğini dile getirir. ⁽¹⁾

Ek vokalle biten kelimele doğrudan konsanntla biten kelimelere ise yardımcı ses olarak eklenir.

ikiz < iki-z “Bir çift, iki tane” [TTS III.C,2029.s. (Leys.Ar.XV.76)]

Ek Eski Türkçede de ikilik bildirir,ancak artık canlı değildir. Özellikle kögüz “gögüs”,köz”göz”,tız”diz”,agız “ağız”,boguz “boğaz” kelimeleri muhtemelen bu ekle türetilmiştir. ⁽²⁾

⁽⁴⁾ ERGİN,Muharrem: Türk Dil Bilgisi,İstanbul 1998,s.172-173

⁽¹⁾ BANGUOĞLU,Tahsin : Türkçenin Grameri,Ankara 1986,s.184

⁽²⁾ GABAİN,A.Von: Eski Türkçenin Grameri (Çev.Mehmet Akalın) ,Ankara 1995,s.46

Karahanlı, Harezmi, Kıpçak Türkçeleriyle Eski Anadolu Türkçesinde ek sayı isimlerden çokluk ifade eden sayılar türetmiştir.

ikiz < iki-z “iki tane” T2 9a 3

ikiz < iki-z “Bir çift,iki tane”

...Ol vakıtta yaratılmıştan ikiz erkeklü dişili gemiye kaygıl.

[TTS III.C,2029.s. (Leys.Ar.XV.76)]

Ayrıca bu ekin türlü manada isimden isim türettiği de görülür.

yalanuz < yalan-u-z “Yalnız, sadece” (Kıssa-i Yusuf 1520)⁽³⁾

23. -la, -le

Eski Anadolu Türkçesinde sıfat ve zarflardan yeni sıfat ve zarflar türeten -la,-le eki işlek bir ektir.

Kalınlık -incelik uyumuna tâbi olarak -la,-le şekli vardır.

ıanla < ıan-la “Sabahleyin,sabah vakti,sabah olur olmaz” [TTS V.C,3730.s (İhlas XIV.74)]

dünle < dün-le “Geceleyin” [TTS II.C,1319.s. (Yüz.Ha.XIV.182)]

tizle < tiz-le “Çabucak,derhal” [TTS V.C,3810.s.(Edviye XIV.7)]

ayla < ay-la “Ay hesabıyla,aylık olarak” [TTS I.C,327.s. (Sic.B.XV.8,68)]

yaşla < yaş-la “Yaş ile” [TTS VI.C,4384.s.(Güvahi XIV.88)]

Kelime kökü ile ek arasına yardımcı vokalin girdiği de görülür.

acıla < aç-ı-la “Aç iken” [TTS I.C.5.s.(Edviye XIV.14)]

Bu ek aslında ile edatının kalıplaşmış,ekleşmiş halidir. Tahsin Banguoğlu’da buna işaret ettikten sonra “ile” nin oluşturduğu kelime,bir takı öbeği hükmünde olduğu için birçok hallerde zarf yapma yapma istidadını gösterdiğini ifade eder. ⁽¹⁾

Bu ek isimlerden yer ismi yapan -la, -le ile karıştırılmamalıdır.

⁽³⁾ ERZURUMLU, Darir :Kıssa-i Yusuf (Haz.Leyla Karahan) Ankara 1994,s.66

⁽¹⁾ BANGUOĞLU,Tahsin: Türkçenin Grameri,Ankara 1986,s.185

23.1. Zaman zarflarıyla isimlerden yine zaman ifade eden zarflar türetir.

tanla < tan-la “Sabahleyin,sabah vakti,sabah olur olmaz”

Her tanla Hazretten kullarına nida gelir ki

[TTS V.C,3730.s. (İhlas.XIV.74)]

Gerek bu gece bunda zevkedevüz

Murad ile tanlla durup gidevüz

[TTS V.C,3730.s.(Süh.XIV.215)]

dünle < tün-le “Geceleyin”

Ana eydür yâ oğul,hiç anun yavuz işin bilmezin,evet,dünle çıkardı.

[TTS II.C,1319.s. (Yüz.Ha.XIV.182)]

....Dünle ve gündüz bin rekat namaz kılarıdı.

[TTS II.C,1320.s. (Tez.Ün.XV.38-2)]

....Vardı dünle başın kesti,aldı kaçtı

[TTS II.C,1320.s.(Hay. XV.144)]

23.2. Zarflardan “iken” anlamında zarflar yapar.

acıla < aç-ı-la “Aç iken”

Eğer acıla bir miskal yiyeler cima şehvetin getirir.

[TTS I.C,5.s.(Edviye XIV.14)]

....Köpüğü alınmış balla yoğuralar,her gün acıla yedi direm yiye.

[TTS I.C,5.s.(Hazain XV.12-1)]

Açla hamama girmek aruk eyler

[TTS I.C,5.s. (Teshil XIV-XV 15)]

yaşla < yaş-la “Yaş iken”
 Dime kim ulalıcak gözetir yol
 Çıbuk yaşla eğilir hey habır yol
 [TTS VI.C,4384.s.(Güvahi XVI.88)]

23.3. Zaman zarflarının anlamını pekiştirir,kuvvetlendirir.

yenile < yeni-le “Yeni,henüz,çok yeni,pek yeni”
 Bir kafes içinde üç göğercin yavrucağı kodu,birisi henüz çağa yavru,yumurtadan
 yenile çıkmış.

[TTS VI.C,4529.s.(Fütuḥ.XIV.228)]
 Hastalıktan yenile kalkmışların tedbirin bildirelim.
 [TTS VI.C,4529.s.(Mü.Şi.XIV-XV.10)]

tizle < tiz-le “Çabucak ,derhal”
 Ve eğer yaprağın kaynatıp tizle üstüne bağlarsa şişini dağıta,gidere
 [TTS V.C,3810.s.(Edviye XIV.7)]

23.4 Zarflardan “olarak” anlamında durum zarfları türetir.

ayla < ay-la “Ay hesabıyla,aylık olarak”
 Zikr olan bozahaneyi ben mezbur İsa’ya ayla verdim deyü da’va idip mezkur İsa
 ayla dutmadım deyü inkar idip...

[TTS I.C,327.s.(Sic.B.XV.8,68)]
 dirile < diri-le “Diri olarak,diri diri”
 Firengi dirile derisin yüzdüler.

[TTS II.C,1174.s.(Ta.Sel.XV.2,113)]

Eğer devlügeçi dirile bir evde assalar ol eve yılan,akrep girmeye

[TTS II.C,1175.s.(Hay.XV.53)]

24. –amtık (-mtık,-mtik,-mtuk)

Doğu ve Batı Türkçelerinde pek yaygın olmamakla birlikte bu Türkçelerin bazı ağızlarında renk ve tat adlarından benzerlik ve küçültme sıfatları yapan –mtık eki Altay lehçelerinde yaygın olarak kullanılır. ⁽¹⁾

Ek Eski Anadolu Türkçesi döneminde vokalle biten kelimelere doğrudan konsonantla bitenlere ise araya yardımcı vokal almak suretiyle gelir.

ķaramtık < ķara-mtık “Karamsı, karaya çalar”[TTS IV.C,2267.s(Faz. XV.206)]

Ek Klâsik Osmanlıca devresinde de varlığını muhafaza etmiştir.

bozumtuķ < boz-u-mtuķ “Boza çalar,bozumsu”

[TTS I.C,661.s.(Kam.XVIII-XIX.3,89)]

sarımtık < sarı-mtık “Sarıya çalar,sarımsı” [TTS V.C,3315.s.(Bürh.XVIII-XIX.203)]

Ekin ayrıca –mtıl şekline de rastlamak mümkündür.

ķaramtıl <ķara-mtıl “karamsı,karaya çalar” [TTS IV.C,2268.s.(Terceman XV.121)]

Tahsin Banguoğlu ekin etimolojisiyle ilgili şu görüşleri dile getirir.

“Eski Türkçede –si- benzerlik fiiline muvazi bir *-ti- benzerlik fiileri olmalıdır. Çağatayca “köktül”, Özbekçe “aktul” şeklini Eski Türkçe “arsıl” ,Kazan lehçesinde “aksıl” şekline muvazi olarak *-ti- fiilinin bir mahsülü saymak istiyoruz. Elimizde –sig ekine muvazi bir *-tig veya *-tik eki yoktur. Fakat ikincisinin genişletilmiş ve *-imsig ekine muvazi şekli Türk dillerinde yaygındır. Batı Türkçesi ve Çağataycada –imtik,Altay Lehçelerinde –imtik,-imdik,-imdek,-imzek ekleri bunun çeşitlerini teşkil

⁽¹⁾ BANGUOĞLU,Tahsin: Türkçede Benzerlik Sıfatları, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı(Belleten) 1957,s.13-27

eder. Çağatayca ve Batı Türkçesindeki –imtü̇l eki de yukarıda kabul ettiğimiz –tü̇l ekinin analoji ile genişletilmiş şekli olabilir. Birinci kolda bunun muvazisi olacak olan *-imsil şekli yoktur. Modern Batı Türkçesindeki –imtrak ekine gelince, bunun –imtik şekli üzerine –rek küçültme eki gelerek hasıl olmuş bir ek yığılması olduğunu belirtmiştik. (Banguoğlu: 1357:27)

Eski Türkçede benzerlik sıfatları –sıg,-sig ve nadiren –çıg,-çig ekleriyle yapılır⁽²⁾

Ek Eski Anadolu Türkçesinde umumiyetle renk adlarından “benzetme, küçültme” anlamı ifade eden yeni sıfatlar türetir.

karamtı̇k < kara-mtı̇k “Karamsı, karaya çalar”

Önlerince ol karamtı̇k deve kara gararları üstünde vardılar.

[TTS IV.C,2267.s.(Faza.XV.206)]

...Ve dahi eşkere nişan oldur ki önlerince bir karamtı̇k deve üstünde iki kara garar ve bir kara pelâs var dedim.

[TTS IV.C,2267.s.(Faza.XV.205)]

Ek Klâsik Osmanlıca devresinde de varlığını aynı fonksiyonla devam ettirmiştir.

bozumtı̇k < boz-u-mtı̇k “Boza çalar,bozumsu”

El-ermek (Ar.): Bozumtı̇k siyah deveye denir.

[TTS I.C,661.s. (Kam.XVIII_XIX.3,89)]

sarımtı̇k < sarı-mtı̇k “Sarıya çalar,sarımsı”

Lağme (Fa.): Baykuş cinsinden sarı kebe tabir olunan kuştur, rengi sarımtı̇k ve gözleri büyük olur, puğudan kebirdir, bazıları yapalale kuşu ile de tefsir ettiler.

[TTS V.C,3315.s. (Bürh.XVIII-XIX.203)]

⁽²⁾ Geniş bilgi için –sı,-si ekine bakınız.

ķaramtıl < ķara-mtıl “Karamsı, karaya çalar”

El-elma (Ar.): karamtıl dudaklı kişi

[TTS IV.C,2268.s. (Terceman XV.121)]

25. –gü,-ġı,-kı,-kü

Eski Türkçede işlek olmayan isim ve sıfat yapma eki –ku,-kü,-gu,-gü Eski Anadolu Türkçesinde de isim ve sıfatlardan yeni isim ve sıfatlar türetmiştir.

Ek Eski Anadolu Türkçesinde –gü (-üğü,-igi,-üngü) ve –gu,-kı şekilleriyle kullanılmıştır.

gözgü < köz-gü “yna” [TTS III.C,1819.s.(Yüz.Şeyd.XIII.13)]

gözügü < köz-ü-gü “Ayna” [TTS III.C,1820.s.(Ferh.XIV.47)]

gözigü < köz-ü-n-gü “Ayna” [TTS III.C,1820.s.(Si.Da.XIV.15)]

ķızķı < ķız-ķı “Çok kızıl” [TTS IV.C,2545.s.(Terceman XV.110)]

ķızġu < ķız-ġu “Pembe,kızıl” [TTS IV.2538.s.(Enb.XIV.811)]

gözgü (HD Şiir 70)⁽¹⁾

Ek yukarıda da belirttiğimiz gibi Eski Türkçede –ku,-kü,-gu,-gü şeklinde isim ve sıfat yapma fonksiyonunda seyrek kullanılan bir ektir.

İnç “huzur,sulh”ten inçkü “Huzur,sulh”

Esen “sağlık, afiyet”den Esengü “sağlamlık, esenlik”

Eski Anadolu Türkçesinde ek renk isimlerinden bazen pekiştirme ifade eden yeni renk isimleriyle âlet ismi yapmıştır.

gözgü (gözügü,gözigü,gözüngü) < köz-gü “Ayna”

Ziy ki geldi bu arada bu haber

Gözgüye baktı idi Yusuf meğer

[TTS III.C,1819.s.(Yuz.Şeyd. XIII.13)]

⁽¹⁾ GÜLSEVİN,Gürer: Eski Anadolu Türkçesinde Ekler,Ankara 1997,s.117

Silicek pasi gözügüden gide

Taşı kimse nite gözügü ide

[TTS III.C,1820.s.(Ferh.XIV.47)]

....İşinin eyisin yatlısın sana göstermeğe ol kişi gözügü olmuş olur.

[TTS III.C,1821.s. (Kab.XV.102)]

Hak Sübhanehu ve Taâlâ celle elcâlehu hazreti hayâ gözüngüsün yarattı ve ol gözüngü⁽²⁾

Ol tavusun karşısına kodu ve ol gözüngüye baktı.

[TTS III.C,1820.s.(Si.Da.XIV.15)]

kızğu < kız-ğu “Pembe,kızıl”

Kâ'b eyitti: İsa bir kızğu benizli akçıl er idi,sarkık saçlı

[TTS IV.C,2538.s. (Enb.XIV.811)]

26. –cağı,-cegi

Eski Anadolu Türkçesinde üzerine geldiği isimle ilgili benzerlik ve küçültme anlamı ifade eden –cağı (muhtemelen-cegi) ekinin,şekil ve fonksiyon benzerliği düşünüldüğünde isim ve sıfatlardan küçültme yapan –cağ,-cek ekiyle ilgili olduğu görüşüne varılabilir.

Ek Eski Anadolu Türkçesinde tespit edebildiğimiz örneklerde –cağı, muhtemelen de –cegi şeklinde kalınlık-incelik uyumuna uygun olarak kullanılmıştır.

⁽²⁾ GABAIN,A.Von: Eski Türkçenin Grameri (Çev.Mehmet Akalın)Ankara 1995,s.45

şayrucağı < şayru-cağı “Hasta gibi,hasta görünüşlü” [TTS V.C,3356.s. (Miftah XV.88)]

taşacağı < taş-a-cağı “Mahzun gibi,tasalı görünüşlü” [TTS V.C,3765.s.(Bab.XVI.1,279)]

hastacağı < hasta-cağı “Hastalıklı”

Ek -cağ küçültme eki ile -ı iyelik ekinin kalıplaşması ile teşekkül etmiş olmalıdır.

Bu ek Eski Anadolu Türkçe devresinde isimlerden “benzerlik, yakınlık, küçültme” anlamında yeni isimler ve sıfatlar türetir.

sayru “hasta”dan sayrucağı < sayru-cağı “Hasta gibi,hasta mizaçlı”

Rencûr (Fa.): sayrucağı adam

[TTS V.C,3356.s.(Miftah XV.88)]

taşacağı < taş-a-cağı “Mahzun gibi, tasalı görünüşlü”

Kelebe (Ar.): Taşacağı er

[TTS V.C,3765.s.(Bab.XVI.1,276)]

Ek Eski Anadolu Türkçesinden sonraki devirlerde de şekil değişikliğine uğramadan ayrı fonksiyonla kullanılmıştır.

hastacağı < hasta-cağı “Hastalıklı,hasta görünüşlü”

Hım (Fa.): Hastacağı

[TTS III.C,1902.s.(Nuh.Tuh.XVII.136)]

27. -sağı,-sağı

Türkçe sıfatlardan benzetme ve küçültme sıfatı yapma yönünden çok zengin bir ek sistemine sahiptir. ⁽¹⁾ Bu zenginlik Türkçenin Eski Anadolu Türkçesi devresinde de görülür.

⁽¹⁾ Geniş bilgi için bakınız. BANGUOĞLU, Tahsin: Türkçede Benzerlik Sıfatları, Türk Dili Araştırmalar Yıllığı (Belleten) 1957, s.13-27

Ek sağı,-sagu şeklinde umumiyetle kalın vokalli kullanılır.

ķızılsağı < kıızılsağı “Kızılımsı” [TTS IV.C,2542.s. (Yadigâr XIV.128-1)]

ķızılsağı < kıızılsağı “Kızılımsı” [TTS IV.2542.s. (Miftah XV.97)]

ķarasağı < ķara-sağı “Karaya mail, karaya çalar, karamsı, karayağız”
[TTS IV.C,2278.s. (Müş.Şi.XIV-XV.3)]

ķarasağı < ķara-sağı “Karaya mail, karaya çalar, karamsı, karayağız.
[TTS IV.C,2279.s.(Miftah XV.111)]

morsağı < mor-sağı “Morumsu” [TTS IV.C,2810.s.(Bab.XVI.1,91)]

-sağı,-sağı eki renk isimlerinden “benzerlik,küçültme” anlamı ifade eden kelimeler türetir.

ķarasağı < ķara-sağı “Karaya mail, karaya çalar, karamsı, karayağız”

Sevda alâmeti,gövde arık olmak ve rengi ķarasağı olmak ve mide ıssı olup göynümek...

[TTS IV.C,2278.s.(Müş.Şi.XIV-XV.3)]

ķarasağı < ķara-sağı “Karaya mail, karaya çalar, karamsı, karayağız.”

Fâm (Fa.): Bir lâfızdır ki renklere delâlet eden kelimelerin âhirine lâhik olur,ol renge mâil olana delâlet eder. Kebûd-fâm derlek gökcül manasına;siyah fâm derler ķarasağı manasına

[TTS IV.C,2279.s. (Miftah XV.111)]

ķızılsağı < kıızıl-sağı “Kızılımsı”

ķızılsağı kabı olur,anı kesüp sürmek gayette eyüdüdür.

[TTS IV.C,2542.s.(Yadigâr XIV.128-1)]

ķızılsağı < kıızıl-sağı “Kızılımsı”

Sürh-fâm (Fa.): kıızılsağı .

[TTS IV.C,2542.5(Miftah XV.97)]

morsağı < mor-sağı “Morumsu”

Sincab ‘Ar.): Sıçandır ya böcek,kuyruksuz bir canavardır, derisinden kürkler edüp giyerler. Tatarda çok olur. Katı hilekâr bir canavardır. Karasağı morsagi rengi olur.

[TTS IV.C,2810.s.(Bab.XVI.1,91)]

28. –laca,-lece

Eski Anadolu Türkçesinde sıfat ve zarflardan yeni zarflar türeten –laca, -lece eki işlek bir ek değildir.

Ekin kalınlık-incelik uyumuna bağlı olarak –laça,-lece şekli vardır.

acılaca <acı-la-ça “Aç olarak,aç acına” [TTS I.C,5.s.(Bab. XIV.2,337)]

dünlece < tün-le-ce “Geceleyin” [TTS II.C,1320.s.(Bab.XVI.1,28)]

Bu ekin,isimlerden tarz ve zaman zarfları türeten –la,-le ekinin –ça eşitlik ekiyle kalıplaşmasıyla oluştuğunu söyleyebiliriz.

Bu ek sıfat ve zarflardan durum ve zaman ifade eden zarflar türetir.

acılaca < acı-la-ca “Aç olarak,aç acına”

Rayyık (Ar.): Nesne yimeyüp acılaca dursun erdir.

[TTS I.C,5.s.(Bab.XVI.2,337)]

yenilece < yeni-le-ce “Yeni olarak”

İttıraf (Ar.): Kişi yenilece nesne satun almak.

[TTS VII.C,175.s.(Bab.XVI.2,287)]

dünlece < tün-le-ce “Geceleyin”

Tesehhur (Ar.): Sâim kişi seher taâmını dünlece kalkıp yimek.

[TTS II.C,1320.s.(Bab.XVI.1,28)]

sabahlaca < sabah-la-ca “Sabahleyin”

Bekir (Ar.): Kimseye sabahlaca varmak.

[TTS VII.C,175.s. (Bab.XVI.1,21)]

29. –egü,-egi

Eski Anadolu Türkçesinde işlek olmayan eklerden biri de –egü(-egi) ekidir.

Ek vokal uyumlarına tâbi olmayarak –egü(-egi) şeklinde kullanılır.

içegü < iç-egü “Karin içindeki organlar ve bağırsaklar” [TTS III.C, 1998.s.(Yadigâr XIV.115-2)]

biregü < bir-egü “Bir kimse,başkası” [TTS I.C,588.s.(Yüz.Ha.XIV.279)]

önegi < ön-egi “Destek,payanda” [TTS V.C,3097.s. (Ni’meti XVI.471)]

Ekin fiilden isim yapan –gi ekiyle,isimden fiil yapan –e- ekinin kalıplaşmasıyla teşekkül ettiğini belirten Tahsin Banguoğlu damak sesinin erimesiyle ekin –ay,-ey görünüşünü aldığını ifade eder. ⁽¹⁾

Ek Eski Anadolu Türkçesinde isimlerden topluluk anlamı veren kelimelerle belirsizlik zamirleri yapar.

içegü < iç-egü “Karin içindeki organlar,bağırsaklar”

Oğlan doğurmuş avrata kim içegünde zahmet ola,doğurduktan sonra bay tohmu suyiyle...

[TTS III.C,1998.(Yadigâr XIV.8-2)]

biregü < bir-egü “Bir kimse,başkası”

(1) BANGUOĞLU,Tahsin: Türkçenin Grameri,Ankara 1986,s.172

Kimesne bir gün anun ol mübarek ağzından
 İştmedü biregü hakkına yavuz nefrin
 [TTS I.C,588. (Yüz.Ha.XIV.279)]

biregi < bir-egi “Bir kimse,başkası”

Her kim biregiye zulmederse ve nâhak yere bir akçalık nesne alırsa boğazından
 asarım dedi.

[TTS I.C,589.s.(Ta.Sel.XV.3-2)]

önegi < ön-egi “Destek,payanda”

Bâdir (Fa.): Katıl ağacı yani önegi

[TTS V.C,3097.s. (Ni'meti XVI.471)]

30. –dak,-dek

Ek Eski Anadolu Türkçesinde isim ve zamirlere gelerek pekiştirme
 fonksiyonunda kullanılır.

Ekin kalınlık-incelik uyumuna tâbi olan –dak,-dek şekli vardır. Ek işlek değildir.
 Şu zamirinden sonra araya n yardımcı sesi girer.

başdağ < baş-dağ “Tek başına” [TTS I.C,428.s.(Tuh.Le.XV.340)]

şundağ < şu-n-dağ “Hemen,o anda,derhal” [TTS V.C,3687.s. (Tuh.Le. XV.347)]

özdek < öz-dek “Esas,gövde,temel,kök,öz” [TTS V.C.3159.(Hurş.XIV.75)]

Ek yukarıda da ifade ettiğimiz gibi isim ve zamirlerden pekiştirme ifade eden
 yeni kelimeler türetir.

başdağ < baş-dağ “Tek başına”

Fakir oldur kim nesnesi yoktur illâ bir başdağtur

Miskin oldur kim nesnesi yoktur illâ oğlancıkları var,açlar

[TTS I.C,428.s.(Tuh.Le.XV.340)]

şundağ < şu-n-dağ “Hem,o anda,derhal”

Biregü eydürse Ramazan orucu farıza deyül,ol melun şundağ kâfir olur.

[TTS V.C,3687.s.(Tuh.Le.XV.347)]

özdek < öz-dek “1 Esas,gövde,temem,kök,öz”

Veli ol yaş dudaktır senin özdek

Buduk hiç olmaya özdele ile dek

[TTS V.C,3159.s.(Hurş.XIV.75)]

2.Halâsa,iç,öz

Dil: Gönül ve yürek ve özdek ve göz

[TTS V.C,3163.s.(Nimeti XVI.312)]

Tanıklarıyla Tarama Sözlüğünde bir veya birkaç kelimedede kullanılan, işlek olmayan ekler de vardır. Bu ekleri ve tanıklarını şöyle sıralayabiliriz.

31. –sul

İsimden isim veya sıfat yapar.

yoğsul < yoğ-sul “Fakir,yoksul”

Dini İslam kendisi cömert adan

Yoğsula etmek verir her dem-be-dem

[TTS VI.C,4640.s. (Yuz.Şeyd. XIII.68)]

32. –l (-ıl,-il,-ul,-ül)

Renk ve sayı isimlerinden yeni sıfatlar türetir.

yaşıl < yaş-ıl “Yeşil”

Rivayet kılıcılar rivayet kıldı kim Tanrı Tebareke ve Taâlâ kaçan diledi kim gökleri ve yerleri yarada evvel bir yaşıl cevher yarattı.

[TTS VI.C,4379.s. (Enb.XIV.5)]

dördül < tört-ül “Dört köşeli”

Tanrı, Musa’ya buyururdu kim bilesinde bir taş götürürdü,nereye kim bıragurdu, andan su çıkardı.

İbni-i Abbas eyitti: Adam başınca bir dördül ve yeyni taş idi kim anı bile götürür idi.

[TTS II.C,1240.s. (Enb.XIV.507)]

33. –aç

İsimlerden o isme yakınlık,benzerlik ifade eden kelimeler türetir.

bozaç < boz-aç “Boz renkte,boz renkli”

Sakallı bozaç turguy sayradıkta

[TTS I.C,658.s. (Dede XIV.7)]

topaç < top-aç “Yuvarlak,toparlık,top gibi”

Kâib (Ar): Topak emcekli

[TTS V.C,3822.s. (Şamil XVI.637)]

ķıraç <ķır-aç “Otsuz,susuz,çorak yer”

Kara göğsümde bu ak kılları her kim göre der

Biten otu boz olur hep ola bir yer ki

[TTS IV.C,2497.s (D.B. XVI.65)]

34. –ez

İsimlerden ve sıfatlardan yeni sıfatlar türetir.

gögez (gögezi) < kök-ez “ Lâciverde yakın mavi renk”

Beş yüz akça kıymetli bir altun gerden ve üç yüz akça kıymetli bir al muhattem kuşak gögezi gömleği bi-kusur aldım.

[TTS III.C, 1728.s. (Sic.A XVI. 5,464)]

genez < gen-ez “Kolay”

Ol kişi kim mümindürür genez geçe

Kâfir olan bir kademde oda uça

[TTS III C, 1634.s. (Yuz. Şeyd. XIII. 63)]

35. –acuk,-ecük

Sıfatların derecesini artırır.

gencecük < genc-ecük “Pek genç,çok genç”

Nice gencecük nâresideler kılıca doğranmış

[TTS III.C,1633.s. (Fütuh. XIV.230)]

canı azacuk < canı az-acuk “Canı azıcık,sabırsız”

Behey ayyar ne pek canı azacuk olursun

[TTS II.C,750.s. (Müslim XV.34,8)]

36. –en

İsimlerden çokluk ifade eden isimler türeten ek birkaç kelimedede kalıplaşmıştır. Ancak çokluk anlamı zamanla kaybolmuştur. Küçültme anlamı ön plana çıkmıştır. ⁽¹⁾

eren < er-en “Erkek”

Ve ol dağ kavminin erenleri görklü ve avratları çirkin idi ve yazı kavminin avratları görklü ve erenleri çirkin idi.

⁽¹⁾ AKKUŞ,Muzaffer : Kitab-ı Gunya,Ankara 1995,s.193

[TTS III.C,1490.s. (Enb.XIV.80)]

kız “pahalı,kıt,az bulunur” kızan < kız-an “Kıtlık”

Ol taraf hem key kahıtlıktır katı

İl kızan ola göreler şiddeti

[TTS IV.C,2537.s. (Melhame XIV-XV 102-1)]

oğlan < og(u)l-an 1.(Erkek olsun, kız olsun) “Evlat”

Söyledi oğlan Çalap sunu ile

Beşikte emer iken geldi dile

[TTS V.C,2293.s. (Yuz. Şeyd XIII.38)]

2. Erkek çocuk,yavru

Mamil eydur yâ Beşir hazâ gulâm

Bir oğlandır kim yüzü bedr-i tamam

[TTS V.C,2925.s (Yuz.Şeyd. XIII-14)]

37. –dın

Tek örneği vardır.

ay “nur,ışık,aydınlık” aydın < ay-dın “Münevver,ziyadar,ışıklı”

Ol evi kim yavlak aydın u ulu

Kamu dürlü reng ü nakş ile dolu

[TTS I.C,314.s. (Man.Tayr. XIV.132)]

38. –düz

Bir kelimedede görülür.

gündüz < kün-düz ”Gündüz”

Şükür ve öğmeklik ol Tanrıya kim anın kudreti eserleri aydın gündüz yüzünde yıldırımıştır.

[TTS I.C, 314.s. (Kel. XIV.1)]

39. –nci,-nci,-nç

Kalınlık-incelik uyumuna uyan,düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymayan ek,sayı isimlerinden sıra sayı sıfatları yapar.

altıncı < altı-nci “Altıncı” (Tıb.Neb. 46,5)

dördüncü < dört-ü-nci “Dördüncü” (Mif.Nur. 66.4)⁽¹⁾

ortancı < orta-ncı “Ortanca”

Melik Âlâettin Keykubat ki sultanın ortanca kardeşidir.

[TTS V.C,3017.s. (Ta.Sel XV.154)]

Bu ekin bir benzeri olan –nç ekiyle de karşılaşabiliriz.

ikiñç < iki-nç “İkinci,ikinci defa,bu defa”

İl ü gün ü kalam senindir otur

Kimi kim dilersen katına getir

Senin ile arhalaşuben ikiñç

Elim Şah-ı Çin'den nite kala dıñç

Anın Tanrı ilin verirse bana

Hem ol tanuğ olsun verevem sana

[TTS III.C,2027.s. (Süh. XIV.286)]

40. –ğıl

Renk isimlerinden o renge yakınlık,benzerlik ifade eden sıfatlar türetir.

kızğıl < kız-ğıl “Kırmızımtrak”

Es-Sahbau (Ar.): Kumral ve kızgıl saçlı avrat

⁽¹⁾ GÜLSEVİN,Gürer : Eski Anadolu Türkçesinde Ekler,Ankara 1997,s.119

[TTS IV.C,2538.s. (Terceman XV.19)]

kırğıl < kır-ğıl “Saçına sakalına ak düşmüş,kıranta”

Yolda nâgeh uğradı bir kırğıla

Tahta reml ile kitabı çok bile

[TTS IV.C,2504.s. (Man.Tayr. XIV.186)]

41. -ırğu

Sıfatlardan küçültme sıfatı yapar.

azırğu < az-ırğu “Azca”

Kabul-Ahber eyitti: Yahya görklü suretlü peygamber idi,azırğu saçlı ve kısa barmaklı,uzun burunlu,çatık kaşlı idi.

[TTS I.C,349.s. (Enb.XIV.790)]

KAYNAKLAR

AKALIN,Mehmet

1979, Tarihi Türk Şiveleri, Ankara

AKALIN, Mehmet

1975, Cemşid ü Hurşid, İnceleme-Metin, Ankara

AKKUŞ, Muzafffer

1995, Kitab-ı Gunya, Türk Dil Kurumu,Ankara

ARAT,R.Rahmeti

1979, Kutadgu Bilgi, İndeks (Hazırlayan Kemal Eraslan, Osman Sertkaya, Nuri Yüce), İstanbul

ARAT,R.Rahmeti

1953, Türk Şivelerinin Tasnifi,Türkiyat Mecmuası,Cilt 10,İstanbul,s.59-137

ARAT,R.Rahmeti

1987, Makaleler Cilt I. (Haz.Osman Sertkaya),Ankara

ATALAY,Besim

1941, Divânü Lügati't Türk Tercümesi,Cilt I-III,Ankara

ATALAY,Besim

1943, Divânü Lügati't Türk Dizini,Ankara

BANGUOĞLU,Tahsin

1986, Türkçenin Grameri,Ankara

BANGUOĞLU,Tahsin

1938, Altosmanische sprachs tudien zu Süheyl ü Nevbahar,Leibzig

BANGUOĞLU,Tahsin

1960,Oğuz Lehçesi Üzerine,Türk Dili Araştırmaları Yıllığı(Belleten) , s.23-28

BANGUOĞLU,Tahsin

1957,Türkçede Benzerlik Sıfatları,Türk Dili Araştırmaları Yıllığı(Belleten) s.13-27

BİLGEGİL,Kaya

1963, Türkçe Dilbilgisi,Ankara

BULUÇ,Saadettin

1955, Eski Bir Türk Dili Yâdigarı Behcetü'l Hadâik Fi Mev'izetü'l Halâik,
Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, VI.İstanbul, s.119-131

BULUÇ,Saadettin

1969,Eski Anadolu Türkçesiyle Bir Kâbûs-nâme Çevirisi,Türk Dili
Araştırmaları Yıllığı (Belleten) s.195-200

CAFEROĞLU,Ahmet

1964,Türk Dili Tarihi, Cilt I-II,İstanbul

CAFEROĞLU,Ahmet

1929,Türkçede –daş lahikası,İstanbul

CAFEROĞLU,Ahmet

1968, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü,Türk Dil Kurumu,İstanbul

CANPOLAT,Mustafa

1967, Behcetü'l-Hadaik'in Dili Üzerine,Türk Dili ve Araştırmaları Yıllığı
(Belleten) s.165-175

CANPOLAT,Mustafa

1982,Mecmû'at'n-Nezâir,Türk Dil Kurumu,Ankara

ÇAĞATAY,Saadet

1978, Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler,Ankara

ÇAĞATAY,Saadet

1944, Eski Osmanlıca Üzerine Notlar,Dil ve Tarih Coğrafya Dergisi II/2,
s.297-312

ÇENELİ,İlhan

1997, Kırım Tatarcasında Yapım Ekleri (Çev.Mustafa Argunşah),Ankara

DİLÂÇAR,Agop

1995, Kutadgu Bilgi İncelemesi,Ankara

DENY,Jean

1941, Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi) (Çev. A.Ulvi Elöve),İstanbul

DİLÇİN,Cem

1991, Süheyl ü Nevbahar,İnceleme-Metin-Sözlük, Türk Dil Kurumu, Ankara

DEVELİOĞLU, Ferit

1970, Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Sözlük,Ankara

DURAN, Suzan

1956, Türkçede Cihet ve Mekan Gösteren Ek ve Sözcükler, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten), s.1-100

ECKMANN, Janos

1953, Türkçeye –rak,-rek Ekine Dair, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten) s.49-52

ECKMAN, Janos

1996, Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar (Haz. Osman Fikri Sertakaya), Ankara

EDİSKUN, Haydar

1996, Türk Dil Bilgisi, İstanbul

EREN, Hasan

1999, Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, Ankara

ERGİN, Muharrem

1951, Kadı Burhanettin Divânı Üzerine Bir Gramer Denemesi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, Cilt IV, İstanbul s.3, s.287-321

ERGİN, Muharrem

1998, Türk Dil Bilgisi, İstanbul

ERGİN, Muharrem

1963, Dede Korkut Kitabı II, İndeks-Gramer, Ankara

ERTAYLAN, İ. Hakkı

1949, VII.H.XVIII.M. Asra Âit Çok Değerli Bir Türk Dili Yâdigarı: Behcet’l-Hadâik Fi Mevzetü’l Halâik

GABAIN, A. Von

1995, Eski Türkçenin Grameri (Çev. Mehmet Akalın), Ankara

GENCAN, T. Nejat

1979, Dilbilgisi, İstanbul

GÜLENSOY, Tuncer

1992, Türkçe Dersleri, Ankara

GÜLSEVİN, Gürer

1997, Eski Anadolu Türkçesinde Ekler, Ankara

GÜNEŞ, Sezai

1997, Türk Dili Bilgisi, İzmir

HACIEMİNOĞLU,Necmettin

1996, Karahanlı Türkçesi Grameri,Ankara

HATİPOĞLU,Vecihe

1981, Türkçenin Ekleri,Türk Dil Kurumu,Ankara

İNAN,Abdulkadir

1953, XIII-XV. Yüzyıllarda Oğuz-Türkmen ve Kıpçak Lehçeleri “Halis Türkçe” Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten),s.53-71

KARAHAN,Leylâ

1994, Erzurumlu Darir Kıssa-i Yusuf, İnceleme-Metin-Dizin,Ankara

KARAMANLIOĞLU,A.Fehmi

1994, Kıpçak Türkçesi Grameri,Ankara

KARAMANLIOĞLU,A.Fehmi

1978, Gülistan Tercümesi,İstanbul

KARAMANLIOĞLU,A.Fehmi

1994, Kıpçak Türkçesi Grameri,Ankara

KOÇ,Nurettin

1997, Yeni Dilbilgisi,İstanbul

KORKMAZ,Zeynep

1974, Eski Türkçede Oğuzca Belirtiler,Türkoloji Dergisi,Cilt VI.s.1,Ankara

KORKMAZ,Zeynep

1973, Marzubanname Tercümesi,Ankara

KORKMAZ,Zeynep

1958, Türk Dilinde –ça eki ve Bu Ek ile Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten),s.41-48

KORKMAZ,Zeynep

1977, Eski Anadolu Türkçesi Üzerindeki Çalışmaların Bugünkü Durumu ve Karşılaştığı Sorunlar,Türkoloji Dergisi,Cilt VII,Ankara,s.12-22

KORKMAZ,Zeynep

1983, Türkiye Türkçesi ,Türk Ansiklopedisi XXXII.Ankara,s.393-426

KORKMAZ,Zeynep

1994, Türkçede Eklerin Kullanış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması olayları, Türk Dil Kurumu, Ankara

LEVEND, A. Sırrı

1972, Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri, Ankara

MAZIOĞLU, Hasibe

1974, Ahmet Fakih, Kitâbu Evsâf-ı Mesâcidi'sh-Şerife, Türk Dil Durumu, Ankara

ÖZKAN, Mustafa

1993, Mahmûd b. Kâdî-i Manyâs Gülistan Tercümesi (Giriş, İnceleme, Metin, Sözlük), Ankara

PAÇACIOĞLU, Burhan

1996, Orta Türkçe ve Eski Anadolu Türkçesi, Sivas

RASONYI, Laszlo

1988, Tarihte Türklük, Ankara

TEKİN, Şinasi

1976, Eski Türkçe (Türk Dünyası El Kitabı) Ankara, s.142-192

TİMURTAŞ, F. Kadri

1994, Eski Türkiye Türkçesi, İstanbul

TİMURTAŞ, F. Kadri

1961, Şeyhi ve Çağdaşlarının Eserleri Üzerinde Gramer Araştırmaları II. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten) s.53-136

TİMURTAŞ, F. Kadri

1972, Yunus Emre Divanı, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul

TULUM, Mertol

1977, Sinan Paşa, Tazarru-nâme, İstanbul

TÜRK DİL KURUMU

1996, Türkçe Sözlük, Ankara

TÜRK DİL KURUMU

1996, Tarama Sözlüğü, C.I-VIII. Ankara

TÜRK DİL KURUMU

1983, Yeni Tarama Sözlüğü (Düz. Cem Dilçin), Ankara

SONUÇ

Bu çalışmada Eski Anadolu sahasında kullanılan 42 ekin ses, şekil ve anlam özellikleri Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü esasında incelenmiştir.

Türkçede Eski Türkçe devresinden beri kullanılan ve kullanılmayan eklerin Eski Anadolu sahasına ait özellikleri tespit edilmiş, ses ve görev değişiklikleri tanıklarla gösterilmiştir. Bu döneme ait olduğunu tespit ettiğimiz bazı eklerin ses, şekil ve anlam özellikleri yine tanıklara dayanılarak belirlenmiştir.

Bu çalışma dilimizin tarihi devirleri içinde önemli bir yere sahip olan Eski Anadolu Türkçesinin isimden isim yapma eklerinin incelemeyi amaçlamıştır.

